

EVLYÂ ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NDE GALATA

GALATA IN EVLYÂ ÇELEBİ'S SEYAHATNAME

Kerim İlker BULUNUR*

Öz

Evliyâ Çelebi, 10 ciltlik seyahatnamesinin ilk cildini İstanbul'a ve çevresindeki yerleşimlerin ayrıntılı tasvirine ayırmıştır. Bu yerleşimler sadece Eyüp, Galata ve Üsküdar gibi kaza merkezlerinden oluşmuyor, Boğaz'ın hem Rumeli hem de Anadolu yakasındaki en uzak kasaba ve köylere kadar uzanıyordu. Evliyâ Çelebi'nin İstanbul'un tarihine, coğrafyasına, mimarisine, sosyal ve kültürel yapısı ile iktisadi hayatına dair paylaştığı bu bilgiler oldukça kıymetlidir. Bu makalede *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nin ilk cildindeki Galata bölümü ele alınacaktır. Evliyâ Çelebi burayı, Galata kalesi veya Galata şehri olarak adlandırıyor. Galata, Bizans döneminde Cenevizlilerin önemli bir ticaret kolonisiydi ve 1453'ten sonra İstanbul'a bağlı kazalardan biri haline getirilerek kadı ve subaşı atanmıştı. Evliya Çelebi İstanbul seyahatine başladığında burası yaklaşık olarak iki yüz yıllık bir Osmanlı geçmişi sahipti. Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren uygulanan iskân politikaları neticesinde önemli bir Müslüman nüfus bölgeye yerleştirilmiş ve Müslümanların yaşadıkları bölgelerde irili ufaklı camiler ve mescitler inşa edilerek ilk Müslüman mahalleleri oluşmuştu. Ayrıca Avrupalı (Frenk) tüccarlar, Rumlar ve Ermeniler nüfusun önemli bir parçasıydı. Evliyâ Çelebi uzun süredir Osmanlı hâkimiyetinde olan Galata'nın tarihi, surları, mimari yapıları ve nüfusu gibi konularda önemli bilgiler vermektedir. Bu makalenin amacı Evliya Çelebi'nin Galata şehri hakkında yazdıklarını farklı kaynaklardan karşılaştırarak detaylı bir şekilde değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Galata, İstanbul, Osmanlı Devleti, Evliyâ Çelebi, Arap Camii

Abstract

Evliyâ Çelebi dedicated the first volume of his ten-volume travelogue to a detailed depiction of Istanbul and its surrounding settlements. These settlements were not limited to the central districts of Eyüp, Galata, and Üsküdar but extended to the farthest towns and villages on both the Rumeli and Anatolian sides of the Bosphorus. The information provided by Evliyâ Çelebi regarding the history, geography, architecture, social and cultural structure, and economic life of Istanbul is invaluable. This article focuses on the Galata section in the first volume of Evliyâ Çelebi's Book of Travels (*Seyahatname*). Evliyâ Çelebi referred to this area as the Galata Fortress or the City of Galata. During the Byzantine period, Galata was an important Genoese trading colony. After 1453, it became one of the districts under the jurisdiction of Istanbul, with a qadi (judge) and a subashi (administrative officer) appointed. By the time Evliyâ Çelebi embarked on his travels in Istanbul, Galata had been under Ottoman rule for approximately two centuries; as a result of settlement policies implemented since the era of Mehmed II, a significant Muslim population had settled in the region, leading to the establishment of the first Muslim neighborhoods, marked by the construction of various

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Sakarya / Türkiye, kbulunur@sakarya.edu.tr; ORCID ID: 0000-0002-9533-7532

mosques and masjids. European merchants, Greeks, and Armenians also constituted significant portions of the population. Evliyâ Çelebi provides essential insights into the history, fortifications, architectural structures, and demographics of Galata, which had been under Ottoman control for a considerable time. This article aims to conduct a detailed evaluation of Evliyâ Çelebi's writings on the city of Galata, comparing them with various other sources.

Keywords: Galata, Istanbul, Ottoman Empire, Evliyâ Çelebi, Arab Mosque

Giriş

Evlîyâ Çelebi, 10 ciltlik muazzam bir külliyyat ile taçlandıracağı seyahatlerine başlama sebebi olarak 16 Ağustos 1630 (10 Muharrem 1040) tarihinde, kendisini Ahi Çelebi Camii içinde gördüğü bir rüyasını aktarır. Bu rüyasını Kasımpaşa'da Mu'abbir (rüya tabir eden) İbrahim Efendi'ye ve Kasımpaşa Mevlevihanesi Şeyhi Abdullah Dede'ye yorumlattıktan sonra "İslâmbol'un tahrîrâtına" başladığını yazar.¹ Evliyâ Çelebi'nin, seyahatlerine ve seyahatnamesine İstanbul ile başlaması kuşkusuz tesadüf değildir. İstanbul hem Osmanlı Devleti'nin hem de onun hayatının ve kariyerinin merkezi olması dolayısı ile ayrı bir öneme sahiptir. Evliyâ'nın kurgusunda seyahatler İstanbul'dan başlayarak imparatorluğun en uzak noktalarına kadar ulaşır.² Seyahatnamenin geneli için geçerli olan bu düzen İstanbul'a ayrılan ilk cilt için de aynen geçerlidir. Anlatımına önce İstanbul sur içinden başlayan seyyah, şehrin surları, tarihi, tılsımları, mimari yapıları ve daha birçok konu hakkında eşsiz bilgiler verir. İstanbul'un ve şehirdeki yapıların anlatımı bittikten sonra sur dışı mahallelere geçer. Önce Yedikule'den Eyüp'e kadar olan sur dışındaki mahalleleri, ardından da Haliç'in karşı kıyısındaki ve Boğazın iki yakasındaki şehir, kasaba ve köyleri sıra ile anlatır.

Seyahatnamenin 1. kitabının araştırma konusu olarak kullanıldığı, başka bir deyişle doğrudan seyahatnamedeki malzemenin tarihî, edebî ve mimari açılarından değerlendirildiği birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların bir kısmı genel, bir kısmı da belirli konular üzerinden *Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi*'nin İstanbul cildini ele almışlardır. Bunlar, mimari yapılardan esnaflara, yemek kültüründen tılsımlara kadar oldukça geniş bir konu çeşitliliğine sahiptir.³ Seyahatnameyi farklı

1 Evliyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 1. Kitap, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 11-13.

2 Robert Dankoff, *Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, çev. Müfit Günay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 48.

3 Burada Evliyâ Çelebi'nin 1. kitabına dayalı olarak, İstanbul üzerine yapılmış çalışmaların konu çeşitliliğini vurgulamak amacıyla sadece belirli çalışmalar gösterilmiştir. John Freely, *Evlîyâ Çelebi'nin İstanbulu*, çev. Müfit Günay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003; Yüksel Yoldaş Demircanlı, *İstanbul Mimarisi İçin Kaynak Olarak Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1989; Yücel Dağlı, "Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi'ndeki İstanbul Esnaf Alayı", *Çağın Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi*, ed. Nuran Tezcan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 91-108; Hatice Aynur, "İstanbul Çeşmelerine Kaynak Olarak Evliyâ Çelebi Seyahatnâme'si", *Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Hâtırasına: Osmanlı Mimarlık Kültürü*, haz. Hatice Aynur, A. Hilal Uğurlu, Kubbealtı, İstanbul 2016, s. 177-230; Yeliz Özay, "Evlîyâ Çelebi Seyahatname'sinde İstanbul'un Tılsımlarının Hikâye Edilişi", *Millî Folklor*, 81, (2009), s. 54-63; Raif İvecan, "Evlîyâ Çelebi'nin Seyahatnâme Adlı Eserinde İstanbul'da Yeme İçme Kültürü", *Yücel Dağlı Anısına*, haz. Evangelia Balta, Yorgos Dedes, Emin

açılardan ele alan bu çalışmaların aksine, İstanbul semtleri üzerine Evliyâ'nın yazdıklarını müstakil olarak değerlendiren çalışmaların sayısı fazla değildir.⁴ Oysaki Evliyâ, bilhassa İstanbul sur dışını, Haliç ve Boğaz'ın iki yakasını belirli bir sıra ile dolaşmış ve bu semtler hakkında tarihî, mimari, sosyal, kültürel ve iktisadi paha biçilmez bilgiler paylaşmıştır.

Bu makalede seyahatnamenin 1. kitabında yer alan sur dışı semtlerden Galata ele alınacaktır. Evliyâ Çelebi, burayı bazen “şehir-i Galata” bazen de “kal'a-i azîm Galata” şeklinde tanımlamaktadır. Galata'nın bir kale olarak anılması, 19. yüzyılda yıkılana kadar surlarla çevrili olmasından dolayıdır. Bu nedenle makalenin bazı kısımlarında Galata, etrafındaki mahallelerden ayırt edilebilmek için zaman zaman sur içi Galata olarak tanımlanmaktadır. Çalışmada ele alınan bu bölüm, seyahatnamede Kasımpaşa ve Tophane “şehirleri” arasında yer almaktadır. Aslında Evliyâ Çelebi, Galata kazasının sınırlarını Sötlüce'den Boğazhisarı'na kadar olan bütün yerleşim yerlerini içine alacak şekilde çizer. Bu sınırlar içinde Sötlüce, Kara Pîrî Paşa, Hasköy, Kasımpaşa, Galata, Tophane, Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavutköy, Rumeli Hisarı, İstinye, Yeniköy, Tarabya, Büyükdere, Sarıyer ve Boğazhisarı'yı yer almaktadır. Ancak Evliyâ'nın yaşadığı çağda Galata kazası sınırları Kasımpaşa'dan Boğazhisarı'na kadar Boğaz'ın Avrupa yakasındaki kasaba ve köyleri kapsıyordu. Bunlara ek olarak Kapıdağ yarımadası ile İmralı ve Marmara adaları da Galata kadısının yargı dairesi içine giriyordu.⁵ Evliyâ Çelebi'nin Galata sınırları içinde saydığı Sötlüce, Kara Pîrî Paşa ve Hasköy ise Eyüp kazasına dâhildi.⁶ Eyüp kazasına bağlı olan bu yerleşimler dışarıda bırakıldığında bile Evliyâ Çelebi'nin Galata kazası sınırları içinde bulunan yerleşimlere ayırdığı sayfalar, bir makalenin sınırlı sayfaları içinde ele alınamayacak kadar uzun ve detaylıdır. Ayrıca Galata hem tarihi hem de ekonomik ve sosyal yapısı ile çevresindeki diğer yerleşimlerden oldukça farklı bir kimliğe sahiptir. Bu nedenle makale, sadece sur içi Galata ile sınırlandırılmıştır.

Nedret İşli, M. Sabri Koz, Turkuaz Yayınları, İstanbul 2011, s. 284-303; Jean-Louis Bacque-Grammont, “Evliyâ Çelebi'nin Seyahatname'sinde İstanbul İstiridyeleri ve İstiridyecileri”, *Osmanlı'nın İzinde Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, I, haz. Feridun Emecen, İshak Keskin, Ali Ahmetbeyoğlu, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 241-248.

- 4 İstanbul ve çevresindeki kazaları (Eyüp, Üsküdar, Galata) müstakil olarak ele alan önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda arşiv malzemesinin yanında *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi* de kaynak olarak kullanılmıştır. Ancak burada kastedilen İstanbul semtlerini doğrudan Evliyâ Çelebi'nin yazdıkları üzerinden ele alan çalışmaların sayıca az olmasıdır. Üsküdar için bk. Mustafa Akkaya, “Evliyâ Çelebinin Seyahatnamesi'nde ‘Üsküdar’”, *Kesit Akademi Dergisi*, 11, (2017), s. 321-338. Tophane için bk. Jean-Louis Bacqué-Grammont, “Textes et images commentés, I. La description de Tophane par Evliyâ Çelebi”, *Anatolia Moderna*, 8, (1999), s. 3-42. Bu makalede seyahatnamenin Tophane bölümünün açıklanması ve karşılaştırmalı bir neşri yapılmıştır. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, “Beyoğlulu Seyyah Evliyâ Çelebi'nin Eserinde Galata”, *Geçmişten Günümüze Beyoğlu*, II, TAÇ Yayınları, İstanbul 2004, s. 721-744. Bu makalede ise seyahatnamenin Sötlüce'den Tophane'ye kadar olan kısmının sadeleştirilmiş metni verilmiştir. Bu bölüm içinde Sötlüce, Kara Piri Paşa, Hasköy, Kasımpaşa, Galata ve Tophane şehir ve kasabaları yer almaktadır.
- 5 Galata kazası sınırları ve Galata kadısına bağlı olan naiplikler hakkında detaylı bilgi için bk. Kerim İlker Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s. 196-200.
- 6 *Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refîa) 3 Numaralı Sicil (H. 993 – 995 / M. 1585 – 1587)*, haz. Baki Çakır, Ayşe Seyyide Adıgüzel, Zeynep Trabzonlu, Hilal Kazan, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2011. “Medîne-i Ebâ Eyyüb el-Ensârî tevâbi'inden Sötlüce karyesinde...” (s. 178, hk. 277); “Havâss-ı Kostantiniyye el-mahmiyye tevâbi'inden Hasköy demekle ma'rûf karyeden” (s. 86, hk. 83); “Havâss-ı Kostantiniyye el-mahmiyye tevâbi'inden Hasköy mahallâtından Pîrî Paşa mahallesinde” (s. 140, hk. 198).

Bu makalenin temel amacı, Evliyâ Çelebi'nin Galata hakkında verdiği tarihî, mimari, sosyal, kültürel ve iktisadi bilgileri diğer kaynaklarla karşılaştırmalı olarak değerlendirmektir. Ayrıca seyahatnamede Galata ile ilgili bilgiler değerlendirilirken, Evliyâ'nın Galata şehrine bakışının ve algısının izleri sürülmeye çalışılmaktadır. Seyahatnamede şehir hakkında önemli bilgilere hemen her satırda rastlamak mümkünken, yazarın şehre bakışı için aynı şeyi söylemek zordur. Evliyâ Çelebi, şehirle ilgili algısını özellikle Müslüman-Gayrimüslim ilişkileri, Cami ve Kiliseler gibi belirli konularda yansıtmaktadır. Bu nedenle Evliyâ Çelebi'nin şehirle ilgili aktardığı bilgiler değerlendirilirken, yazdıkları kadar yazmadıkları da incelenmektedir. Evliyâ, bazı konulardan (mahalle, mescit ve kilise isimleri gibi) ya hiç bahsetmemekte ya da yüzeysel bir şekilde üzerinden geçmektedir. Bunun bilinçli bir tercih mi olduğu yoksa sadece o konu hakkında elinde yeterli bilgi olmadığı için mi yazmadığını sorgulamak onun şehre bakışının izlerini sürmeye yardımcı olacaktır. Ayrıca belirsiz bir şekilde yazdığı, boş bıraktığı veya yeterli açıklama yapmadığı konuların üzerine gitmek ve bunları aydınlatmaya çalışmak salt şehir tarihi ve mimarisi açısından da önemlidir.

Makalede önce seyahatnamedeki şehrin adı ve tarihi ile ilgili verilen bilgiler, daha sonra da surlar, kapılar ve hendek gibi şehrin dış görünüşünü oluşturan unsurlar ele alınacaktır. Evliyâ, şehrin fiziki görünümüne ait dışardan genel bir panorama çizdikten sonra şehrin içine girerek mahalleleri, nüfusu, ibadethaneleri ve diğer yapıları anlatmaktadır. Makalede, şehrin dışından içine doğru olan bu anlatım tarzı takip edilmeye çalışılacaktır.

Galata Adının Kökeni

Evliyâ Çelebi, seyahatnamenin Galata bölümüne şehrin isminin menşei ve tarihi ile başlar. Galata isminin topraklarının verimli ve yeşil olması dolayısı ile burada yetiştirilen koyunların ve sığırların sağılan sütlerinden geldiğini ve Yunancada süte *galata* dendiğini yazar.⁷ Evliyâ Çelebi, seyahatnamenin başlarında Bizans İmparatoru Kostantin zamanında İstanbul surlarını ve çevresindeki yerleşimleri anlatırken Galata'ya da değinir ve Galata adının menşei daha sonra kaleme alacağı Galata bölümünden çok az farkla şöyle yazar: "Lisân-ı Yûnân'da 'gala' süde derler. Mukaddemâ Kostantîn'in südhânesi olup cümle sağmal hayvânâtları anda durduğıçün Galata derler."⁸ Burada yazdıklarının, Galata bölümünde yazdıklarından farkı süte "gala" denmesi ve Kostantin'in bu bölgede bir süthanesinin bulunduğu dair verdiği ek bilgidir.

Evliyâ Çelebi, gala (süt) ve Galata bağlantısını kuran ne ilk ne de tek yazardır. İstanbul'u Bizans hâkimiyeti zamanında, 15. yüzyılın başlarında ziyaret eden İspanyol seyyah Clavijo, bu bağlantıyı kuran yazarlardan birisidir. Clavijo, Evliyâ Çelebi'ye benzer bir şekilde Cenevizlerden önce buradaki otlaklarda otlayan sürüler için binalar olduğunu, sütün burada sağıldığını ve satılmak üzere Konstantinopolis'e (İstanbul'a) götürüldüğünü, *galata* kelimesinin İspanyolcada süt sağma yeri, "gala"nın ise Yunancada süt manasına geldiğini yazar.⁹ Farklı yüzyıllarda bölgeyi ziyaret

7 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, 1. Kitap, s. 209-210.

8 *Age*, s. 23.

9 [Ruy González de] Clavijo, *Embassy to Tamerlane 1403-1406*, çev. Guy Le Strange, George Routledge and Sons Ltd., London 1928, s. 91.

eden bu iki seyyahın Galata isminin menşei ile ilgili olarak benzer şeyleri yazması elbette tesadüf değildir. Bu benzerlik yazarların sözlü kültürden yararlanmış olduklarını göstermektedir.¹⁰

1544-1547 tarihleri arasında İstanbul'da bulunan Petrus Gyllius, Galata > gala > süt görüşünün halk arasında ne kadar yaygın olduğunu eserinde açıkça ifade etmektedir:

Galata adının nereden kaynaklandığı sorusuna tüm İstanbullular, orada eskiden süt satıldığı ya da sağıldığı anıştırması yoluyla cevap vereceklerdir. Eğer Galata'ya eskiden Sykai denildiğini bilselerdi, bu adın incirlerin sütünden kaynaklandığını söylemeye cesaret edecekler ve bu yanlış burada yetişen incir ağaçlarının bolluğundan ve güzelliğinden dolayı bölgeye Sykai adının verildiğini yazan Bizanslı Dionysios'un yetkin adıyla destekleyebileceklerdi.¹¹

Gyllius'un yazdıklarından, bu görüşün halk arasında yaygınlığına karşın mesnetsiz oluşuna vurgu yaptığı gözlerden kaçmamaktadır. Ancak çalışmanın amacı açısından Galata adının süttten gelmiş olmasının ya da olmamasının bir önemi bulunmamaktadır. Bu hususun konumuz açısından önemi, Evliyâ Çelebi'nin nasıl bir sözlü kültür aktarıcısı olduğunu göstermesidir. Üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise Clavijo'nun İstanbul'da bulunduğu yıllar ile Evliyâ Çelebi'nin yaşadığı dönem arasında iki yüz yıldan daha fazla bir süre geçmiş olmasına rağmen Galata isminin menşei ile ilgili bu sözel kültürün bu kadar uzun bir süre hayatta kalabilmiş ve nesilden nesile, kültürden kültüre aktarılmış olmasıdır.

Şehrin Tarihi ve Surlar

Evliyâ Çelebi, Galata'nın fiziki özelliklerine geçmeden önce şehrin tarihi hakkında çeşitli bilgiler verir. Bu bilgiler arasında Kurşunlu Mahzen'in bulunduğu yerdeki kalenin Ceneviz hâkimiyetinden önce yapılmış olduğu bilgisi de bulunmaktadır. Evliyâ Çelebi, bunu *gala* (süt) bahsinden hemen sonra çobanlara mesken olması için yapıldığını yazar: "Ba'dehu çobanlara süknâ olmağičün Kurşumlu Mahzen yerinde kal'a-misâl bir câ-yı menâs inşa etdiler".¹² Clavijo da benzer şekilde Galata'da Ceneviz hâkimiyetinden önce buradaki sürüler için bazı binaların inşa edildiğinden bahsetmektedir. Muhtemelen Clavijo da aynı yapıyı konu ediniyordu. Burada fetihten önce Kastellion ton Galatou, Castrum Galathe ve Castrum Sanctae Crucis gibi farklı isimlerle anılan bir hisar bulunuyordu. Haliç'i kapatan zincirin bir ucu bu hisara bağlanıyordu. Fethinden sonra bu hisarın bir kısmı yıkılarak depo olarak kullanıldı ve Mahzen-i Sultanî (Kurşunlu Mahzen) olarak adlandırıldı.¹³

10 Seyahatnamedeki sözlü kültür ile ilgili olarak bk. Nebi Özdemir, "Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin Sözlü Kültür Boyutu ve Kent Kültürü Araştırmaları", *Evliyâ Çelebinin Sözlü Kaynakları*, ed. Öcal Oğuz ve Yeliz Özay, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, Ankara 2012, s. 131-148.

11 Petrus Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Eren Yayınları, İstanbul 1997, s. 195.

12 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 210.

13 Semavi Eyice, "Galata'da Türk Eserleri", *DİA*, XIII, (1996), s. 308.

Evlîyâ Çelebi Galata'daki Ceneviz hâkimiyetini İstanbul'da 1204'te başlayan Latin istilası ile ilişkilendirerek anlatır. Ceneviz kralının Galata'yı işgal ederek dört oğlu için bölme duvarlar ile ayrılan ancak bitişik nizamda olan dört hisar yaptığını, Azak'a kadar kaleler yaptırarak Karadeniz'e hâkim olduğunu ve İstanbul'daki İspanyol (Latin) hâkimiyetinin sonlandırılmasında Bizanslılara yardım ettiğini anlatır.¹⁴ Bazı hatalar bulunmakla birlikte Evliyâ Çelebi'nin doğudaki Ceneviz hâkimiyeti ile ilgili önemli bir bilgi birikimi edinerek bunları seyahatnamede aktardığı anlaşılmaktadır.

Galata'nın Ceneviz kralının dört oğlu için yapılmış dört hisardan oluşması hususu, Galata kalesinin anlatıldığı bölümde (Evsâf-ı eşkâl-i kal'a-i Galata) Galata'nın üç bölme sur duvarı ile bölünmüş olduğu şeklinde açıklanır.¹⁵ Galata'nın iç surlarının Ceneviz kralının oğullarıyla ilişkilendirilmesi yine bir sözlü kültür unsurunun aktarımından ibaret olmalıdır. 17. yüzyıl İstanbul tarihi için önemli kaynaklardan bir diğerinin yazarı olan Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi* isimli eserinde Galata'nın üçe bölündüğünü ve üç kardeş arasında taksim edildiğini yazmaktadır.¹⁶ Eremya Çelebi'nin eserinde, Ceneviz bağlantısı yoktur ancak Evliyâ Çelebi gibi Galata iç surlarının bir kralın farklı oğulları arasında taksim edilmesi sonucunda oluştuğu bilgisini muhtemelen halk arasında yaygın bir sözlü kültürden faydalanarak aktarmış olmalıdır.

Evlîyâ Çelebi ile Eremya Çelebi'nin bölme duvar olarak adlandırdığı Galata'nın iç surları, Cenevizlilerin 1304'te surlarla çevirdikleri ilk imtiyaz bölgesinin dışında kalan toprakları farklı tarihlerde surlar ile çevirmeleri sonucunda oluşmuştur. Yani Galata'nın iç surları, genişleme döneminden önceki şehrin dış surlarıydı. Bu konuda yapılan araştırmalar surların 1304'ten 15. yüzyıla kadar altı genişleme periyodu geçirdiğini ve fetihten önceki halini aldığını göstermektedir.¹⁷

Evlîyâ Çelebi seyahatnamede, çok fazla kaynakta rastlanılmayan ancak şehrin görünümünü doğrudan etkileyen surlar ile ilgili önemli bir detaya daha yer vermektedir. IV. Murad 1634-1635 yıllarında Revan seferinde iken İstanbul'da sadaret kaymakamı olarak bulunan vezir Bayram Paşa, surları tamir ve duvarları da beyaz kireç ile badana ettirmiştir.¹⁸ Evliyâ Çelebi, seyahatnamenin ilk bölümlerinde Sultan Murad Revan seferinde iken Bayram Paşa'nın giriştiği bu imar faaliyetinin sadece Galata'ya münhasır olmadığını, İstanbul'un surları ile birlikte selatin

14 Evliyâ Çelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 210.

15 "Ammâ derûn-ı kal 'ada üç kat bölme hisâr divârı vardır, her biri birer Ciniviz kıralzadesi hükmünde idi." Bu ifadenin ilk yazdığı dört hisar, dört oğul ifadesi ile çelişiyormuş gibi görünmesine rağmen surların üçe bölünmesi ile ortaya çıkacak hisar sayısının dört olduğu düşünüldüğünde herhangi bir çelişkinin olmadığı görülecektir. *Age.*, s. 210-211.

16 Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, Tercüme ve Tahşiye: Hrand D. Andreasyan, Eren Yayınları, İstanbul 1988, s. 37.

17 A. M. Schneider ve M. Is. Nomidis, *Galata Topographisch-Archaologischer Plan*, İstanbul 1944, s. 5-6; Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, çev. Ülker Sayın, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 320, 322.

18 "Sultân Murâd Hân-ı Râbi' Revân seferinde iken Kâ'immakâm Bayram Paşa Galata'yı ta'mîr [ü] termîm etdükte veh-i divân beyâz kireç ile badana etdükte..." Evliyâ Çelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 211.

camilerinin de tamirden geçirildiğini anlatmaktadır.¹⁹ Bayram Paşa'nın başarı hanesine yazılan bu imar faaliyetini aktaran bir diğer kaynak Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi'dir. Onun bu konu hakkında yazdıkları, Evliyâ Çelebi'nin anlatımı ile uyum içindedir ve bu dönemde payitahtta çok geniş bir bayındırlık faaliyetine girişildiğini doğrulamaktadır.²⁰

Sur Kapıları ve Hendek

Galata'daki surlar ile ayrılmış bölümler arasındaki bağlantılar sur içi kapılar aracılığıyla sağlanıyordu. Evliyâ Çelebi, sur içi kapıların isimlerini Küçük Karaköy, Mihal, Meydancık, Kilise, İç Azep ve Sadık kapılar olarak sıralar. Bunlardan sadece Mihal kapısının konumunu “Küçükkulle kapusunun iç yüzünde” şeklinde verir.²¹ Galata sur içi kapıları hakkında bilgi veren bir diğer kaynak ise Ayvansarayî'nin 18. yüzyılda kaleme aldığı *Hadikatü'l-Cevâmi'* isimli eseridir. Ayvansarayî'nin sur içi kapıları ile Evliyâ Çelebi'nin saydığı kapılar, nüsha farklılıklarından kaynaklanan Sadık/Sarık ayrımını saymazsak birebir aynıdır.²² Zaman zaman sur içi duvarları arasında yeni kapılar açılrsa ve bazı kapılar farklı isimlerle anılsa da Evliyâ ve Ayvansarayî'de geçen sur kapılarının adları bu hususta çok büyük bir değişimin yaşanmadığına işaret etmektedir.

Surlarda yer alan deniz ve kara kapılarına gelince: Evliyâ Çelebi bunlardan sekizinin deniz kıyısında (Azep, Kürkçü, Yağkapanı, Balıkpazarı, Karaköy, Kurşunlu Mahzen, Kireç, Domuz kapısı) dört tanesinin de (Tophane, Küçükkule, Büyükkule ve Meyyit kapısı) kara tarafında bulunduğunu yazmaktadır. Kapıların sıralaması batıdan doğuya doğrudur. Önce Kasımpaşa/Tersane tarafındaki Meyyit kapıdan başlar, deniz kıyısındaki son kapı olan Domuz kapısından yukarıya yönelerek Büyük kuleye kadar olan kara kapılarını sıralar. Kapıların konumlarını tespit etmek için “leb-i deryâda”, “Kâsımpaşa Tershânesine nâzır”, “kara câninibinde”, “cânibi şimâle [...] nâzır” gibi ifadeler kullanır. Sur kapılarından Kurşunlu Mahzen kapısını anlatırken bu kapı ve aynı zamanda kapının bulunduğu bölge ile ilgili önemli bilgiler verir. Bu kapıya Rumların, Ayanikola kapısı dediklerini ve burada sıtmalı hastalara iyi gelen “Hazret-i İsâ halifelerinden havâriyyûn ayazması”nın bulunduğunu aktarır.²³

19 “Sultân Murâd Hân Revân fethine revâne olup feth edüp gelince bir senede Koca Bayram Paşa İslâmbol'u ve Galata kal'aların ve cemî'i câmi'i selâtinleri ta'mîr ü termîm edüp...” *Age.*, s. 25.

20 “Ve sene-i mezburda [1045/1635] Asitâne'de hisârları, hazret-i Eyyûb-i Ensâri 'aleyhi'r-rahmetü'l-Bâri Yalı-kapusu'ndan Eğri-kapu'ya ve Edirne-kapusu'ndan Yedi-kulle'ye değin hisârları ve hisâr-beçe kulle bedenleri bi'l-cümle meremmât olup beyâz badanalar, kireçler ile etrâfların binâ olup ve deryadan canibe cemî'i hisârları ta'mîr olup, ba'dehû beyâz badanalar ile müzeyyen olup ve eğer Galata'da ve Top-hâne'de vâki hisârlar beyâz olup, bu kadar eserlere bâ'is ü bâdi oldular, zir[â] muhtâc idi. Bayram Paşa sebep oldu, ta'mîrine...” Abdülkadir Efendi, *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*, II, haz. Ziya Yılmaz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 1033.

21 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, I. Kitap, s. 211.

22 Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, haz. Ahmed Neziha Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2001, s. 430-431.

23 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, I. Kitap, s. 211.

Evliyâ Çelebi, Galata kulesinin hemen kara tarafındaki hendekten de bahseder. Bu hendeğin sınırlarını “Meyyitkapusu’ndan tâ Tophânekapusu’na varınca ka’r-ı azîm bir handak-ı kebîrdir” şeklinde verir. Evliyâ’ya göre bu oldukça büyük bir hendektir ve diğer şehirlerde gördüklerine benzemez. Gemiciler hendeğin içinde değişik türde halatlar bükürler ve şehrin mezarlıkları bu hendekten hemen sonra başlar. Hendek, deniz tarafı surlarında bulunmaz. Burada çeşitli alanlarda faaliyet gösteren esnaf ve zanaatkârların dükkânları, çarşı ve pazarlar yer alır.²⁴

Evliyâ Çelebi, şehrin tarihini, surlarını, sur kapılarını ve hendeğini anlattıktan sonra sur içine girerek anlatımına yollar, mahalleler, nüfus grupları, cami, kilise ve sinagoglar gibi konulardan devam eder.

Sokaklar ve Yollar

Evliyâ Çelebi şehrin iç görünüşü ile ilgili olarak bölgenin eğimli yapısına, binaların kâgir ve ana yolların ise satranç tarzı döşenmiş olduğuna dikkat çeker.²⁵ Evliyâ Çelebi’nin satranç tarzı olarak kaydettiği izgara planlı yolları bilhassa Galata’nın 1304’te surlarla çevrilen kabaca Arap Camii ve Karaköy arasındaki ilk imtiyaz bölgesinde görmek mümkündür. Burası Ceneviz hâkimiyeti altındayken şehrin en işlek ticaret merkeziydi. Evliyâ Çelebi’nin yaşadığı dönemde bu bölge önemini korumaya devam etmiştir. Arap Camii (Galata Câmî-i Kebîri), Bedesten, Rüstem Paşa Hanı ve San Françesko (Francesco) Kilisesi bu bölgedeki yapılar arasında sayılabilir. Bunların önemli bir kısmı zaten Cenevizlilerden devralınan yapılardır. Sadece Rüstem Paşa Hanı, 16. yüzyılın ortalarında San Michel Kilisesi yıkıldıktan sonra onun bulunduğu araziye inşa edilmiştir.²⁶

Evliyâ Çelebi şehirdeki bazı yolların isimlerini zikreder: Surların dışında deniz kıyısında “tarîk-i azîm”, sur içinde “Voyvoda”, “Arab Camii”, “Harbî” ve “Kullekapusu” (Kule kapısı) yolları. Bunların ortak özelliği işlek ve kalabalık yollar olmalarıdır.²⁷ Evliyâ Çelebi, tarîk-i azîmin surların dışında ve deniz kıyısında olması hariç, bu yolların mevkilerini belirlemeye yarayacak herhangi bir detay vermemektedir. Ancak isimlerinden hareketle bu yolların yerleri hakkında kesin olmamakla birlikte bazı tahminlerde bulunmak mümkündür. Deniz kıyısındaki tarîk-i azîm, surların dışında Azap Kapı’dan Karaköy’e doğru uzanan Kalafatçılar Caddesi’nin bulunduğu yerde olmalıdır. Bu yol Karaköy’e kadar isim değiştirerek kısım kısım devam eder. Evliyâ Çelebi’nin deniz kıyısındaki Azapkapı’dan Karaköy’e kadar olan yolun tamamını mı yoksa bir bölümünü mü kastettiğini tahmin etmek zor. Ancak bu hattın yaklaşık olarak orta

24 Age., s. 211.

25 Age., s. 213.

26 Latin Kilisesi San Paolo ve San Domenico (Domenico) Kilisesi 15. yüzyılda camiye çevrilerek Galata Câmî-i Kebîri adını almıştır. Arap Camii isimlendirmesi 17. yüzyılda gerçekleşmiştir (Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 179). Bedesten, 1585’te halkın ve artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla “kadimden bezzâsitan” olan ve muhtemelen Cenevizlilerden kalan bir binanın Bedesten’e dönüştürülmesi ile kurulmuştur (Bulunur, s. 97-98). San Michel Kilisesi’nin yerine ise 16. yüzyılın ortalarında Rüstem Paşa Hanı inşa edilmişti (Bulunur, s. 99; Naz Ecem Çınarıılmaz, *Galata Kurşunlu Han (Rüstem Paşa Hanı)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 48-51, 54-59).

27 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, 1. Kitap, s. 213.

kısımları yukarıda bahsettiğimiz şehrin en işlek ticaret merkezlerinin bulunduğu, aynı zamanda Cenevizlilerin ilk imtiyaz bölgesi olan yere denk geliyordu. Evliyâ Çelebi'nin bahsettiği tarik-i azîmi burada aramak gerekir. Voyvoda yolu ise, bugün Bankalar Caddesi olarak anılan Voyvoda Caddesini hatırlatmaktadır. Eğer Evliyâ Çelebi'nin Voyvoda yolu ile Voyvoda Caddesi/Bankalar Caddesi aynı yere işaret ediyorsa bu oldukça ilginç ve aynı zamanda önemli bir bilgidir. Bu caddenin isminin en azından Evliyâ Çelebi'nin yaşadığı 17. yüzyıldan beri kullanıldığına delil olarak kabul edilebilir. Arap Camii yolu bu caminin önünden geçen yol olmalıdır. Galata mahkemesinin de bu sokakta bulunması sebebi ile bugün bu yol Mahkeme Sokak ismi ile anılmaktadır. Harbî yolunu tahmin etmek ise oldukça zor. Sur içinde bu yolu tahmin etmeye yarayacak bir bilgi şimdilik bulunmamaktadır. Evliyâ Çelebi'nin bahsettiği son yol Kullekapusu ise şehri Galata kule kapısı aracılığı ile sur dışına bağlayan bir yol olmalıdır. Şehrin varoşu olarak adlandırılabilir bu bölgede önemli bir nüfus ve yerleşim vardı. Bu nedenle sur içini, sur dışı yerleşimlerine bağlayan bu yolun kalabalık olması gayet doğaldır.

Bu konuda ek bir delile veya kaynağa sahip değiliz; ancak Evliyâ Çelebi'nin daha önce değindiğimiz sözlü kültürden nasıl faydalandığı ve şehirle ilgili bazı önemli bilgileri aktardığı düşünüldüğünde, Galata yol isimlerini yine halktan veya bölgede yaşayan insanlardan derlediği bilgiler aracılığı ile seyahatnamesine kaydettiğini söyleyebiliriz. Evliyâ Çelebi'nin Galata'da kaydettiği bu yol isimlerinin şehir tarihi açısından başka bir önemi daha bulunmaktadır. İstanbul'da sokaklara genellikle Tanzimat'tan sonra isim verilmeye başlandığı bilinmektedir. Sur içi İstanbul'da "Divan yolu" ve "Kasap yolu" gibi birkaç istisna dışında yol isimlerinin kullanıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Cem Behar'ın da vurguladığı gibi şer'iyeye sicillerinde yer tarifleri genellikle mahallenin adı ve tarif edilen yerin yakınındaki cami, mescit, çeşme, kapı, iskele ve benzeri bir yapı kullanılarak yapıldı.²⁸ Evliyâ Çelebi'nin aktardığı yollar ile ilgili bu isimlendirmeler, şer'iyeye sicilleri gibi resmi belgelerde görülmesi de halk tarafından uzun süredir kullanıldığını ve sokak isimlerinin Tanzimat döneminden çok daha önce oluşmaya başladığını göstermektedir.

Hamamlar

Evliyâ Çelebi Galata'da beş tane hamamdan bahsetmektedir. Bunlardan üçünün "Mehammed Paşa", "Bokluca" (Buğuluca) ve "Karaköykapusu"nun isimlerini; ilk ikisinin de mevkilerini verir. Buna göre Mehmed Paşa hamamı "Azebkapusu'nun iç yüzünde", Bokluca (Buğuluca) hamamı ise ondan biraz daha içerideydi. Bu tariftan iki hamamın da birbirine yakın yerlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Mehmed Paşa hamamı, bugün genellikle Yeşildirek hamamı adı ile tanınmakta, banisinden dolayı Sokullu Mehmed Paşa, bulunduğu yere nazaran da Azapkapı hamamı adları ile anılmaktadır.²⁹ Bokluca (Buğuluca) hamamı ise Evliyâ Çelebi'nin tarif ettiği

28 Cem Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008): Osmanlı İstanbulu'nda Kasap İlyas Mahallesi*, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 26.

29 M. Nermi Haskan, *İstanbul Hamamları*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul 1995, s. 296-297; Sinan Özgen, "Yeşildirek Hamamı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII, (1994), s. 509-510; Schneider ve Nomidis, *Galata Topographisch-Archaeologischer Plan*, plan no 5.

gibi Mehmed Paşa hamamına ve dolayısı ile Azapkapı'ya yakın bir konumda, ondan biraz daha doğuda yer alıyordu. Ayrıca bu hamamın hemen yanında Alaca Mescit vardı.³⁰ Karaköykapusu hamamı ise Karaköy'de Necatibey Caddesi üzerinde bulunuyordu.³¹ Bunlardan başka Evliyâ Çelebi iki hamamdan daha bahsetmekte ancak isimlerini vermeden sadece mevkilerini yazmaktadır. Bu hamamlardan ilki “Mahkeme kurbünde” olan hamamdır. Adından anlaşılacağı üzere Galata mahkemesi yakınında bulunan bu hamam, Mahkeme Hamamı adı ile anılmakta ve Arap Camii'ne çok yakın bir konumda yer almaktaydı.³² Seyahatnamede adı zikredilmeyen ikinci hamam ise “Tophânekapusunun iç yüzünde” olan hamamdır. Bu hamam Kapıçı Hamamı adı ile tanınıyordu ve Tophane kapısının Galata sur içine bakan kısmında yer alıyordu.³³ Evliya Çelebi'nin anlattığı bu hamamlar, Yeşildirek hamamı hariç olmak üzere, bugün mevcut değildir.

Hamamların mevkilerine bakıldığında ise Mehmed Paşa (Yeşildirek), Buğuluca ve Mahkeme hamamlarının Müslüman nüfusun özellikle yoğunlaştığı kabaca Azapkapı ve Arap Camii arasındaki bölgede toplandığı görülmektedir.

Cami ve Mescitler

Evliyâ Çelebi'nin şehir tasvirlerinde camiler önemli bir yere sahiptir. Ancak onun çabası şehirdeki bütün cami ve mescitlerin ayrıntılı bir tasvirini yapmak ya da eksiksiz bir listesini vermekten oldukça uzaktır. Bu durum Galata için de geçerlidir. Evliyâ Çelebi, Galata sur içinde “Arab”, “Mehmed Paşa”, “Yağkapanı”, “Kara Mustafa Paşa” ve “Karaköy” camilerinin isimlerini sayar ve bunlar hakkında bazı tarihî ve mimari bilgilere yer verir. Bu bilgiler belirli bir düzene sahip değildir. Her camiye bilhassa öne çıkan özelliklerini kullanarak anlatır. Camilerin tarihleri ve banileri, cami olmadan önceki durumları, mimari özellikleri ve buldukları mevkiler, Evliyâ Çelebi'nin camileri tanımlarken kullandığı başlıca özellikler arasında sayılabilir. Bunlardan bazen birini bazen de birkaçını camilerin taşıdıkları hususiyetleri göz önünde bulundurarak kullanmıştır.

Arap Camii hem seyahatnamenin Galata bölümü hem de Galata'nın Osmanlı dönemi tarihi açısından ayrı bir yere sahiptir. Bu nedenle Evliyâ Çelebi'nin Arap Camii anlatımı makalenin ilerleyen sayfalarında ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Burada öncelikle Evliyâ Çelebi'nin Galata sur içinde olduğunu ifade ettiği camileri ve bu camiler ile ilgili yazdıkları incelenecektir.

30 Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 73-74; Eyice, “Galata'da Türk Eserleri”, s. 310-311; Schneider ve Nomidis, *Galata Topographisch-Archaeologischer Plan*, plan no 16.

31 Eyice, “Galata'da Türk Eserleri”, s. 310; Schneider ve Nomidis, *Galata Topographisch-Archaeologischer Plan*, plan no 51.

32 Ahmet Yaşar, “1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları”, *Vakıflar Dergisi*, 53, (2010), s. 94; Schneider ve Nomidis'de bu hamam “Yeni Hamam” adı ile geçmektedir (s. 36). Schneider ve Nomidis, *Galata Topographisch-Archaeologischer Plan*, plan no 19. Semavi Eyice, Schneider ve Nomidis'in eserindeki bu bilgiyi zikrederek, cami mahallesindeki Yeni Hamam'dan bahsetmiştir. Bu nedenle makalesinde Mahkeme Hamamı adı geçmez. Eyice, “Galata'da Türk Eserleri”, s. 310

33 Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 205-206; Eyice, “Galata'da Türk Eserleri”, s. 311; Schneider ve Nomidis, *Galata Topographisch-Archaeologischer Plan*, plan no 70.

Daha sonra Galata camilerinin (Arap Camii dâhil) ortak hususiyetlerini ve neden bu camilerin seyahatnameye dâhil edilmiş olabilecekleri açıklanmaya çalışılacaktır.

Evliyâ Çelebi, Mehmed Paşa Camii'ni tanıtırken caminin banisi olan Sokullu Mehmet Paşa'nın Kanuni Sultan Süleyman'ın vezirlerinden olduğu ile ilgili kısmı herhalde sonradan tamamlamak üzere boş bırakmıştır. Evliyâ Çelebi'nin Mehmed Paşa Camii ile ilgili verdiği önemli bilgiler arasında Mimar Sinan eseri olması, kalabalık bir cemaate sahip olması ile caminin surların dışında, deniz kıyısında ve iskelenin yanı başında yer alması sayılabilir.³⁴ Cami, bulunduğu mevki sebebi ile Azapkapısı Camii adı ile de anılmaktadır.³⁵ Evliyâ'nın anlatımından Mehmed Paşa Camii'nin Arap Camii ile birlikte Galata'nın en büyük ve görkemli camilerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.

Seyahatnamede Yağkapanı Camii'nin banisinin yazılacağı kısım boş bırakılmış ve vüzerâ camilerinden olduğu ile ilgili herhangi bir ifade kullanılmamıştır. Cami, daha ziyade mimari özellikleri ile tanıtılmıştır. Ayrıca caminin alt katının baştanbaşa yağ dükkânları ile dolu olduğu bilgisi verilmiştir.³⁶ Bu cami de Mehmed Paşa Camii gibi surların dışında ve deniz kıyısındadır. Banisi, Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamlarından Makbul/Maktul İbrahim Paşadır ve bu nedenle İbrahim Paşa Camii adı ile de anılmaktadır.³⁷ Bu cami, *Hadikatü'l-Cevâmi* "de Eski Yağkapanı Camii adı ile karşımıza çıkar.³⁸

Evliyâ Çelebi, Kara Mustafa Paşa Camii banisinin Bağdad fatihi IV. Murad'ın vezirlerinden olduğu ve burada daha önce bir kilise ve ayazma bulunduğu bilgisini vermektedir. Evliyâ'ya göre cami kalabalık bir cemaate sahiptir ve yeni bir camidir (câmi'i-i cedîddir).³⁹ Ayvansarayî, caminin adını Evliyâ'dan biraz daha farklı olarak Kemankeş Mustafa Paşa olarak yazar ve banisinin IV. Murad'ın sadrazamı olduğunu vurgular. Caminin kiliseden çevrildiği ile ilgili bilgi Ayvansarayî'de de bulunmaktadır.⁴⁰ Ancak kilisenin ismini iki yazar da zikretmez. Bu cami, Karaköy'deki San Antonio kilisesinin yerine 1642 yılında inşa edilmiştir.⁴¹ Ayvansarayî, Kemankeş Mustafa Paşa Camii'ni sur içi camileri arasında saymaktadır.⁴² Schneider ve Nomidis'in Galata planında cami, Kurşunlu Mahzen yanında ancak tam sur hattı üzerinde (bir kısmı surların dışında, bir kısmı da içinde olacak şekilde) gösterilmektedir. Bununla birlikte Müller-Weiner'in planında caminin surların hemen iç kısmında surlara ve Kurşunlu Mahzen'e bitişik bir şekilde gösterilmesi daha isabetlidir.⁴³

34 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 211.

35 Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi*, s. 431-432.

36 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 211.

37 N. Esra Dişören, "Makbul İbrahim Paşa Camii", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V, (1994), s. 277.

38 Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi*, s. 433. Galata Yağkapanı ve çevresi bu dönemde şehrin en işlek ticari merkeziydi. 17. yüzyılın sonlarında çıkan bir yangında Galata gümrüğünün de bulunduğu Yağkapanı ve çevresi büyük zarar gördü. Bunun üzerine Yağkapanı, Karaköy bölgesine taşındı ve yangında zarar gören yer Eski Yağkapanı olarak anılmaya başlandı. Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 85, 99-105.

39 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 211.

40 Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi*, s. 429.

41 Schneider ve Nomidis, *Galata Topographisch-Archaeologischer Plan*, s. 29; N. Esra Dişören, "Kemankeş Mustafa Paşa Camii", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, (1994), s. 522.

42 Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi*, s. 429.

43 Schneider ve Nomidis, *Galata Topographisch-Archaeologischer Plan*, plan no 48; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 321.

Evliyâ Çelebi, Galata camileri arasında son olarak Karaköy Camii'ni zikreder. Ancak bu cami hakkında verdiği bilgi diğerlerine nazaran oldukça sınırlıdır. Caminin mimari olarak tahtani ve gösterişsiz olduğunu yazar ancak banisinden bahsetmez. Bununla birlikte Evliyâ, caminin mevkii ile ilgili önemli bir bilgi paylaşır. Buna göre Karaköy Camii, daha önce yazdığı Kara Mustafa Paşa Camii'ne yakın ve ondan daha içeride bulunmaktadır.⁴⁴ Bu bilgi, Karaköy Camii'nin surların dışında değil içinde ve Kemankeş Kara Mustafa Paşa Camii civarında aranması gerektiğini gösterir. Evliyâ'nın tarif ettiği bölgede, Bektaş Efendi Mescidi bulunmaktaydı.⁴⁵ Ancak ikisinin aynı cami olup olmadığı konusunda kesin bir yargıya varmak için daha fazla araştırmaya ve bilgiye ihtiyaç bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, surların dışında, Karaköy Köprüsü'nün kuzey ucunda Ziraat Bankası'nın hemen arkasında kalan ve Karaköy Camii olarak da bilinen Yağkapanı (Merzifonlu Kara Mustafa Paşa) Camii⁴⁶ ile Evliyâ Çelebi'nin zikrettiği Karaköy Camii aynı cami değildir.⁴⁷

Karaköy Camii ile birlikte Evliyâ Çelebi'nin seyahatnamede anlattığı Galata camileri faslı son bulmuş olur. Seyahatnamede bahsedilen camiler ile ilgili bilgiler değerlendirildiğinde, beş camiden üçünün (Mehmed Paşa, Yağkapanı ve Kara Mustafa Paşa) banisinin bir veziriazam olduğu anlaşılmaktadır. Camilerden üçü (Arap, Mehmed Paşa, Yağkapanı) Azapkapı-Karaköy arasında, diğer ikisi ise (Karaköy, Kara Mustafa Paşa) Karaköy-Kurşunlu Mahzen arasında yer almaktadır. Evliyâ'nın şehrin en doğusunda veya kuzeyinde kalan mescitlerden bahsetmemesi dikkat çekmektedir. Galata camileri, surların önünde, deniz kıyısında veya kıyıya yakın bir konumda bulunmaktadır. Azapkapı-Karaköy arası, şehrin belli başlı çarşılarının bulunduğu en önemli ticari merkeziydi. Karaköy-Kurşunlu Mahzen arası, ilki kadar olmasa da iktisadi faaliyetlerin toplandığı bir diğer bölgeydi. İş sebebi ile Galata tarafına geçen insanlar, surların iç kısmında kalan küçük mahalle mescitlerinden ziyade ibadetlerini bu camilerden birinde yerine

44 “Andan içeri ana karib, Karaköy câmi'i: Tahtânî ve müfid [ü] muhtasar bir câmi'dir.” Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 212.

45 Ayvansarayî'ye göre Bektaş Efendi Kanuni Sultan Süleyman'ın imamı ve üstadı idi. Mescidi ise Kurşunlu Mahzen civarında, Karaköy Hamamı karşısında bulunuyordu. Ayvansarayî Hüseyîn Efendi, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, s. 429.

46 Yağkapanı Camii, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadareti sırasında (1676-1683) yaptırılmış; tamire muhtaç hale gelince yıktırılarak 20. yüzyılın başlarında mimar Raimondo D'Aronco'ya yeniden inşa ettirilmişti. Yağkapanı, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Karaköy Camii adları ile anılan bu cami, 1958 yılında yıktırılmıştır. Cami, Ayvansarayî, Mehmed Raif ve Arseven'in eserlerinde Yağkapanı Camii adı ile kayıtlıdır. Cami hakkında daha fazla bilgi için bk. Ayvansarayî Hüseyîn Efendi, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, s. 433; Kolağası Mehmed Râif, *Mir'ât-ı İstanbul*, 1. Cilt, 2. Kitap, yay. haz. Doğan Yavaş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 245; Celâl Esad Arseven, *Eski Galata ve Binâları*, haz. Dilek Yelkenci, Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 1989, s. 78; Schneider ve Nomidis, *Galata Topographisch-Archaeologischer Plan*, s. 33; Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 46; Afife Batur, “Karaköy Mescidi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, (1994), s. 456. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa için bk. Abdülkadir Özcan, “Merzifonlu Kara Mustafa Paşa”, *DİA*, XXIX, (2004), s. 246-249.

47 Yukarıda açıklandığı üzere Evliyâ'daki Karaköy Camii surların içinde ve Kemankeş Mustafa Paşa Camii civarında iken, Yağkapanı Camii surların dışında ve daha batıdadır. Ayrıca Evliyâ, Galata camilerini anlatırken 1642'de inşa edilen Kemankeş Kara Mustafa Paşa Camii için yeni bir cami (câmi'i-i cediddir) olduğu bilgisini vermiştir. Bu bilgiye göre Karaköy Camii de dâhil olmak üzere seyahatnamedeki Galata camilerinin tamamı bundan daha eski olmalıdır. Yağkapanı Camii, 1676-1683 arası bir tarihte yapıldığına göre seyahatnamedeki Karaköy Camii ile aynı cami olamaz.

getirmiş olmalılar. Evliyâ Çelebi'nin Sokullu Mehmed Paşa (Azapkapı) Camii'ni anlatırken kalabalık bir cemaate sahip olduğu konusunda verdiği bilgi, bu hususu doğrulamaktadır.

Evliyâ Çelebi, Galata'daki cami ve mescitlerin sayısının, seyahatnamede anlattıklarından çok daha fazla olduğunun farkındadır ve şehirdeki mescitlerin sayısını (her ne kadar sayılar ile ilgili kısım boş bırakılmış olsa da) vermeye teşebbüs eder.⁴⁸ Ayvansarayî, Galata sur içinde 15,⁴⁹ surların dışında ise 14 caminin adını zikretmiştir.⁵⁰ Ayvansarayî'nin eserinde Galata Yeni Camii gibi Evliyâ Çelebi'nin ölümünden sonra yapılan camiler de bulunmaktadır. Bununla birlikte Ayvansarayî'nin listesi Evliyâ'nın çağında hangi camileri/mescitleri seyahatnamesine aldığını hangilerini atladığını göstermesi açısından önemlidir.

Arap Camii ve Galata'nın Yeni Sakinleri

Evliyâ Çelebi, Arap Camii'nin geçmişini Emevîlerin 716-717 İstanbul kuşatmaları ile ilişkilendirmektedir. Bu ilişkiyi seyahatnamenin Müslümanların İstanbul kuşatmalarını anlattığı sayfalarında kurar. Buna göre Halife Ömer bin Abdülaziz, bizzat sefere katılarak Galata kalesini fethetmiş ve burada Arap Camii'ni inşa ettirmiştir. Evliyâ Çelebi, "Galata içre Arab câmi'i nâmıyla ma'rûf olan câmi'i binâ etdüğüçün Arab Câmî'i derler" ifadeleriyle de caminin adının neden Arap olduğunu açıklar.⁵¹ Ancak Emevî ordularının İstanbul'a gerçekleştirdiği ve 716-717 yıllarına tekabül eden seferde ordu kumandanı Mesleme bin Abdülmelik, halife ise Süleyman bin Abdülmelik'tir. Ömer bin Abdülaziz, Süleyman bin Abdülmelik'in 717'de ölümü üzerine halife olmuş ve bir müddet sonra kuşatmanın kaldırılarak ordunun dönmesini emretmiştir.⁵² Evliyâ Çelebi'nin bu seferin tarihini, hangi halife dönemine denk geldiğini ve kumandanını karıştırdığı anlaşılmaktadır. Bu karışıklıklar muhtemelen Evliyâ'nın bu hadiseyi anlatmak için kullandığı kaynaklarla veya bunları kullanma yöntemi ile ilgilidir. Ancak burada konumuz açısından önemli olan Evliyâ Çelebi'nin Arap Camii adının bu sefer ile bağlantılı olduğuna dair verdiği bilgidir. Bu konuya tekrar dönmeden önce Arap Camii'nin Emevî ordularının İstanbul kuşatmaları sonucunda yaptırıldığı iddiası ele alınacaktır.

48 "Bunlardan mâ'adâ (---) mihrâba varınca mesâcidlerdir." Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 212.

49 Ayvansarayî'ye göre Galata Suriçi Camileri: 1) Arab Câmî'i, 2) Vâlîde Câmî'i (Galata Yeni Câmî'i), 3) Manastır Mescidi, 4) Alaca Mescidi, 5) Hacı A'ver Mescidi, 6) Emek Yemez Mescidi, 8) Okcu Mescidi, 9) Bereketzâde Mescidi, 10) Şehsuvâr Mescidi, 11) Kürekciler Mescidi, 12) Bektâş Efendi Mescidi, 13) Kemânkeş Mustafa Paşa Câmî'i, 14) Sultân Bâyezid Mescidi, 15) Sultân Bâyezid-i Hân-ı Veli Mescidi. (Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 424-430).

50 Ayvansarayî'ye göre Galata Sur dışı Camileri: 1) Meyyit İskelesi Mescidi, 2) Azeb Kapısı Câmî'i, 3) Nişancı Mescidi, 4) Yelkenci Hânı Mescidi, 5) Eski Yağkapanı Câmî'i, 6) Yağkapanı Câmî'i, 7) Kurşunlu Mahzen Câmî'i, 8) Yazıcı Câmî'i, 9) Galata Mevlevihânesi Mescidi 10) Bozacı Sokağı Mescidi, 11) Hendek Mescidi, 12) Karanlık Mescidi, 13) Palamut Mescidi, 14) Galata Sarâyı Mescidleri, (*Age.*, s. 431-456).

51 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 34.

52 Marius Canard, "Tarih ve Efsâneye Göre Arapların İstanbul Seferleri", çev. İsmail Hâmi Danişmend, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 2, (1956), s. 224-231; İbrahim Sarıçam, "Arapların İstanbul Kuşatmaları", *550. Yılında Fetih ve İstanbul*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 56, 60.

Mesleme bin Abdülmelik'in İstanbul'a gerçekleştirdiği sefer sırasında burada bir cami yaptırdığına dair bilgiye hem Arap hem de Bizans (Rum) kaynaklarında tesadüf edilmektedir. Ayrıca kaynaklarda bu camiden, hutbenin hangi halife adına okunacağı, camide yapılan tamirat ve yenileme faaliyetleri dolayısı ile de bahsedilmektedir.⁵³ Sonuç olarak kaynaklar, Mesleme bin Abdülmelik'in 716-717 yılları arasında gerçekleştirdiği sefer sırasında İstanbul'da bir cami yaptırdığı hususunda genellikle ittifak halindedir. Anlaşmazlık, bu caminin sur içi İstanbul ve çevresinde mi yoksa İstanbul'un ve Haliç'in karşı kıyısındaki Galata'da mı olduğu yönündedir. Evliyâ Çelebi'nin ve daha sonra farklı kaynakların (mesela Ayvansarayî'nin) naklettiği bu rivayet ve Arap Camii'nin mimarisi (özellikle de dört köşe minaresinin Şam Emeviye Camii minareleri ile benzerliği) Mesleme bin Abdülmelik'in yaptırdığı caminin Galata'da olduğu yönünde bugün de devam eden güçlü bir inanişaya yol açmıştır.

Bu iddiaların aksine Galata Arap Camii'nin Mesleme bin Abdülmelik'in İstanbul'da yaptırdığı cami olduğuna itiraz edenler, Arap Camii'nin bulunduğu yerde 6. yüzyılda Aya İrini (Hagia Eirene) adında başka bir kilise olduğunu öne sürmektedir. Bu kilisenin kalıntıları üzerinde 13. yüzyılda Latinler tarafından San Paolo Kilisesi inşa edilmiş; 14. yüzyılda ise Dominikenlerin bölgeye yerleşmesi ve yapılan bazı eklentiler ile kilise, San Domeniko adını almıştır. Bununla birlikte kilise, San Paolo ve San Domeniko adıyla anılmaya devam etmiştir. Camiye çevrilen kilise, San Paolo ve San Domeniko kilisesidir. Uzmanlar caminin mimarisinin, gotik tarzda olduğu ve minaresinin cami olmadan önce çan kulesi olarak kullanıldığı tespitinde bulunmaktadır.⁵⁴

Birbirine taban tabana zıt olan bu iddiaların hangisinin doğru olduğunu bir tarafa bırakarak, Evliyâ Çelebi'nin Arap Camii'nin adının bu sefer ile ilgili olduğu yönündeki iddiasına kaynaklar çerçevesinde yakından bakmak gerekir. Fatih vakfiyelerinde San Domeniko Kilisesi Mesadomeniko ismi ile karşımıza çıkmaktadır.⁵⁵ Tam tarihi tespit edilemese de bu kilisenin Fatih Sultan Mehmed döneminde camiye çevrildiğini yine Fatih vakfiyeleri aracılığı ile öğreniyoruz. San Domeniko Kilisesi camiye çevrildikten sonra belgelere Galata Camii veya Câmi-i Kebîr ismi ile kaydedilmiştir. 16. yüzyılın ortalarında başlayan Galata Şer'iyeye sicillerinde bu cami için 17. yüzyılın ortalarına kadar Câmi-i Kebîr ismi kullanılmıştır.⁵⁶ Arap Cami ifadesine ancak 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren rastlanmaktadır.⁵⁷ Evliyâ Çelebi'nin Emevîlerin İstanbul kuşatmaları ile Arap Camii isimlendirmesi arasında var olduğunu iddia ettiği ilişki ne San Domeniko Kilisesi'nin camiye tahvil edildiği Fatih Sultan Mehmed zamanında ne de 16.

53 Canard, "Tarih ve Efsâneye Göre Arapların İstanbul Seferleri", s. 232-234; Casim Avcı, "Military Expeditions Launched by Muslim Arabs to the Byzantine Capital of Constantinople", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, II/2, (2015), s. 19.

54 Semavi Eyice, "Arap Camii", *DİA*, III, (1991), s. 326; Semavi Eyice, "Arap Camii", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, I, (1994), s. 294-295; Halûk Çetinkaya, "Arap Camii in Istanbul: Its Architecture and Frescoes", *Anatolia Antiqua*, 18, (2010), s. 172-173.

55 VGMA, nr. 575, s. 83.

56 Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 179.

57 17. yüzyılın ikinci yarısına ait bir örnek: "...mahmiye-i Galata'da Arab Câmî'i kurbunda Alaca Mescid mahallesinde..." GŞS, nr. 77, v. 87a/4 (1 Cemaziyevvel 1065 / 9 Mart 1655).

yüzyılda kurulmuştu. Hatta fetihten sonra yaklaşık 200 yıl boyunca resmî belgelerde Câmî-i Kebîr kullanımı devam etmiştir. Muhtemelen halk arasında da aynı durum geçerliydi. Evliyâ Çelebi'nin yazdıkları bu ilişkinin onun yaşadığı ve Galata'yı gezip gördüğü 17. yüzyılda kurulduğunu göstermesi açısından önemlidir. Muhtemelen o yıllarda halk arasında dolaşan bu efsaneyi eserine kaydederek günümüze kadar gelmesini sağlamıştır.

Arap Camii-Emevî kuşatmaları arasındaki ilişkinin neden Evliyâ Çelebi'nin yaşadığı dönemde kurulduğuna gelinecek olursa; 1492'de İspanya'da Endülüs hâkimiyetinin son bulması üzerine burada yaşayan Müslümanlar, maruz kaldıkları baskı ve zulümler sonrasında ya Hristiyanlığı kabul ya da göç etmeye mecbur kaldılar. 1492 ve sonrasında yaşanan göçler genellikle Kuzey Afrika kıyısındaki Fas, Tunus ve Cezayir'e gerçekleşti.⁵⁸ Kuzey Afrika dışındaki Osmanlı topraklarına bilhassa İstanbul ve Galata'ya Endülüs Müslümanlarının ilk kez ne zaman göç ettiği konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak kaynaklar İstanbul ve Galata'daki Endülüs varlığı ile ilgili olarak 16. yüzyılın ikinci yarısına işaret etmektedir. Çoğunlukla 1576-1578 tarihli kayıtları içeren Galata mahkemesine ait bir şer'iyeye sicilinde Endülüs'ten göç ederek Galata'ya yerleşen Muhammed bin Muhammed el-Endülüsi el-Gırnatî isimli bir kişiye rastlanmaktadır. Belgeye göre Muhammed, burada ticaret ile uğraşüyor ve öldüğünde Galata'nın Câmî-i Kebîr mahallesinde oturuyordu.⁵⁹

Hasluck, İstanbul'daki Arap Camileri üzerine yazdığı makalesinde Galata'daki müdeccen⁶⁰ varlığı ile ilgili olarak iki kaynağa atıfta bulunur. Bunlardan ilki 1578 tarihinde İstanbul'da oturan on ya da on iki Granadalı (Gırnatalı) moriskonun⁶¹ şikâyeti ile ilgilidir. Bu belge ile Galata Şer'iyeye sicillerinde rastladığımız belgenin tarihlerinin yakınlığı dikkati çekmektedir. Bunlar, moriskoların 1568'de İspanya'da başlattıkları büyük isyandan sonra İstanbul'a gelenler olmalıdır.⁶² Ayrıca bu belgeler, İstanbul ve Galata'daki müdeccen varlığını 1570'lere kadar götürmemizi sağlamaktadır. Hasluck'un atıf yaptığı diğer bir kaynak ise 1591-1594 yılları arasında İstanbul'da Venedik elçisi olarak görev yapan Matteo Zane'nin 1594 tarihli raporudur. Zane, Venedik senatosuna sunduğu raporunda İspanya'dan İstanbul'a her gün daha fazla sayıda moriskonun geldiği bilgisini vermektedir.⁶³

58 Benafri Chakib, *Endülüs'te Son Müslüman Kalıntısı Morisko'ların Cezayir'e Göçü ve Osmanlı Yardımı (1492-1614)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989, s. 93-94.

59 GŞS, nr. 6, s. 120/3, aktaran Fethi Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 107-108. Bu sicildeki birçok belge gibi bu belgenin de üzeri çizilmiştir.

60 Müdeccen, Endülüslü Müslümanları ifade etmek için kullanılan Arapça bir kelimedir. Osmanlı belgelerinde bu kelime genellikle müdeccel şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bk. Mehmet Özdemir, "Endülüs Müslümanlarına Osmanlı Yardımı", *Türkler*, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 406 (dn. 1).

61 Morisko (moriscos), batı kaynaklarında 1492'de İspanya'nın işgalinden sonra Hristiyanlığı kabul ederek İspanya'da yaşamaya devam eden Müslümanları ifade etmek için kullanılan bir kelimedir. Bk. Özdemir, "Endülüs Müslümanlarına Osmanlı Yardımı", s. 406 (dn. 2). Bu makalede müdeccen ve morisko eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.

62 1568 isyanı için bk. Özdemir, "Endülüs Müslümanlarına Osmanlı Yardımı", s. 399-402.

63 F. W. Hasluck, "The Mosques of the Arabs in Constantinople", *The Annual of the British School at Athens*, 22, (1916/1917-1917/1918), s. 162 (dn. 6).

Ancak müdeccenlerin İstanbul ve Galata'ya asıl göçleri, 1609'da İspanya Devleti'nin ülkede yaşayan bütün moriskoların sürgün edilmesi kararını vermesinden sonra başlamıştır. Bu karardan sonra Endülüs Müslümanları Kuzey Afrika'ya, Avrupa'ya, Fransa ve İtalya üzerinden önce Selanik'e oradan da İstanbul'a göç etmişlerdir.⁶⁴ 1613 tarihli bir fermanla Osmanlı topraklarına göç eden müdeccenlere yurt olarak Adana ve çevresindeki bazı sancakların (Adana, Üzeyir, Sis, Trablus ve Kars) tayin edildiğinden bahsedilmektedir.⁶⁵ Ancak İstanbul ve Galata için buna benzer bir kayda şimdiye kadar rastlanmamıştır. Bununla birlikte bazı elçilik raporlarında ve anlatı türü eserlerde Galata'daki müdeccen varlığına dair dağınık ve parçalı da olsa bazı izlere rastlanmaktadır.⁶⁶

Eserini kaleme alması ve temize çekmesi daha geç bir tarihte⁶⁷ meydana gelmiş olsa da "İslambol tahrîrâtına" 1630'da başlayan ancak daha geç tarihli olayları da seyahatnamesine kaydeden Evliyâ Çelebi, Galata'daki müdeccen varlığı ile ilgili bir diğer önemli kaynaktır. Bu konu ile ilgili olarak Galata nüfusunun dinlere göre şehre dağılımı hakkında da bilgi vermektedir:

Ve ikinci hisârda Arab câmi'ine gelince aslâ ve kat'â keferê ve gayrı yokdur ve ahâlî-i mahalle elinde Ebü'l-feth'den berü hatt-ı şerîfleri vardır, kâfiri komazlar ve silâh ile nasârâ görseler ol ân âmân [ü] zamân vermeyüp katl ederler. Zîrâ ekseriyyâ İspanya'dan Sultân Ahmed asrında gelen ciğer-hûn Mübtecel tâ'ifesi müselmânlarıdır kim İspanya'da küffârdan ciğerleri hûn olmuşdur. Galata'da müsellaah kâfir görseler hemân katl ederler.⁶⁸

Evliyâ Çelebi'nin konumuzla ilgili olarak aktardıklarını üç madde de özetleyebiliriz: a) Müdeccenler I. Ahmed zamanında (1603-1617) İspanya'dan göç ederek Galata'ya yerleşmişler b) Galata'da daha ziyade Müslümanların ikamet ettiği ikinci hisarda oturuyorlar c) Bunlara Mübtecel tâ'ifesi (topluluğu) denilmektedir ki bu da nüfuslarının belirli bir sayının üstünde olduğunu göstermektedir.

Evliyâ Çelebi'nin bu konu hakkında yazdıkları, başka bir hususu daha açıklığa kavuşturmaktadır. Müdeccenler, tarihleri ve kültürleri ile Galata'nın bir parçası olmuşlardır. Müdeccenlerin çok kültürlü yapısıyla öne çıkan Galata'ya uyum sağlaması herhalde uzun sürmemiştir. Bununla birlikte Arap Camii ile Emevîlerin İstanbul kuşatmaları arasındaki ilişkinin müdeccenlerin

64 Chakib, *Endülüs'te Son Müslüman Kalıntısı Morisko'ların Cezayir'e Göçü ve Osmanlı Yardımı (1492-1614)*, s. 76-81; Özdemir, "Endülüs Müslümanlarına Osmanlı Yardımı", s. 403; Lütfi Şeyban, *Mudejares & Sefarades: Endüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlıya Göçleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 317-324.

65 Chakib, *Endülüs'te Son Müslüman Kalıntısı Morisko'ların Cezayir'e Göçü ve Osmanlı Yardımı (1492-1614)*, s. 200-201 (Ek 8); Şeyban, *Mudejares & Sefarades*, s. 374-375.

66 Tijana Krstić, "Moriscos in Ottoman Galata, 1609-1620s", *The Expulsion of the Moriscos from Spain: A Mediterranean Diaspora*, ed. Mercedes García-Arenal, Gerard Wiegers, Leiden, Brill, Boston 2014, s. 275-278.

67 Evliyâ'nın eserini tam olarak ne zaman yazmaya başladığı bilinmiyor. Ancak Nuran Tezcan, seyahatnamenin yazılmaya başlandığı tarihle ilgili genel kabulün, 1673'te seyahatlerin bitmesinden sonra olduğunu ifade etmektedir. Bk. Nuran Tezcan, "Evliyâ Çelebi Ne Zaman Doğdu, Ne Zaman Öldü?", *Doğumunun 400. Yılında Evliyâ Çelebi*, ed. Nuran Tezcan, Semih Tezcan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2011, s. 29.

68 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 212. Evliyâ Çelebi müdeccenlere mübtecel demektir.

Galata'ya yerleştiği döneme denk gelmesi tesadüf olamaz. Ayrıca Emevîlerin İstanbul seferlerine dair çeşitli efsaneler, Evliya'dan çok daha önce Arap tarihçiler tarafından dile getirilmiştir. Canard, bu konu üzerine yazdığı makalesinde bu efsaneleri detaylı bir şekilde değerlendirir.⁶⁹ Müdaccenler, tarihi geçmişleri ve kültürleri ile birlikte efsanelerini de bölgeye taşımış olmalıdır. Evliyâ Çelebi bu efsaneleri ya bizzat müdaccenlerden dinledi ya da çeşitli eserlerden okuyarak öğrendi. Evliyâ Çelebi'nin önemli bir sözlü kültür aktarıcısı olması ilk ihtimali kuvvetlendirmekle birlikte bu konuda kesin bir yargıya varmak şimdilik mümkün değildir.

Kiliseler ve Sinagoglar

Evliyâ Çelebi, Galata'daki kilise ve sinagogları anlatmaya giriştiğinde tanımlamaları daha da belirsizleşir. Kilise ve sinagogların ne tam adlarından ne de mevkilerinden bahseder. Sayılar her zamanki gibi semboliktir ve kesin bilgiden ziyade Gayrimüslim toplulukların bölgedeki nüfus yoğunlukları ile bağlantılıdır. Evliyâ Çelebi'ye göre Frenklerin 70, Ermenilerin 3 kiliseleri vardır. Rum kiliselerinin sayısı ile ilgili kısım boş bırakılmıştır, ancak seyahatnamedeki sıralamada Rumlar, Frenklerin ardından gelmektedir.⁷⁰ Bununla birlikte Galata'daki kilise sayıları Evliyâ Çelebi'nin verdiği rakamlardan daha düşüktür. 17. yüzyılın başlarında bölgeyi ziyaret eden Polonyalı Simeon, Galata'da 10 Frenk (Latin), 10 Rum ve 1 Ermeni olmak üzere toplam 21 kilise bulunduğunu kaydeder.⁷¹ Schneider ve Nomidis ise Galata'da 14 Latin, 10 Rum ve 2 Ermeni kilisesinin adını zikreder.⁷² Schneider ve Nomidis'in zikrettiği 2 Ermeni kilisesinden birinin faaliyete geçmesi 19. yüzyıl ile tarihlendirilmektedir. Evliyâ Çelebi'nin yaşadığı çağda Polonyalı Simeon ve sonraki asırda da İncicyan, Galata sur içinde Ermenilere ait sadece Surp Lusavoriç Kilisesi'nin bulunduğunu yazmıştır.⁷³ Farklı seyyahlardan edindiğimiz bu bilgiyi, arşiv belgeleri aracılığıyla da doğrulayabiliyoruz. Galata Ermenileri, 1696 tarihli yangında yanan kiliselerini tamir edebilmek için Divan-ı Hümayun'a yaptıkları başvuru sonucunda İstanbul kaimmakamı ve Galata kadısına yazılan emirden, Galata'da sakin olan Ermenilerin sadece Sultan Bayezid mahallesinde "Cercis Kenisesi" adıyla maruf "kadîmî" bir kiliseleri olduğunu öğreniyoruz.⁷⁴ Belgede Cercis Kilisesi olarak adlandırılan bu kilise, Surp Lusavoriç Kilisesi'dir.⁷⁵

Evliyâ, Frenk kiliselerinin ikisi için de Arapça "deyr" kelimesini kullanmaktadır. Bu kelime sözlüklerde kilisenin yanı sıra, genellikle şehirlerin dışında kırsal ve dağlık bölgelerde bulunan, rahiplerin yaşadığı ve içinde çeşitli binaları barındıran manastır manasında kullanılmaktadır.⁷⁶

69 Canard, "Tarih ve Efsâneye Göre Arapların İstanbul Seferleri", s. 232-234.

70 *Age.*, s. 212.

71 Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1964, s. 11.

72 Schneider ve Nomidis, *Galata Topographisch-Archaologischer Plan*, s. 20-27.

73 Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, s. 17; P. Ğ. İncicyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, Terçüme ve Notlar: Hrand D. Andreasyan, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1976, s. 102.

74 BOA, MD, nr. 110, s. 344/1521.

75 Vağarşag Seropyan, "Kirkor Lusavoriç (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V, (1994), s. 106.

76 İlhan Ayverdi, *Asırlar Boyu Târihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealti, İstanbul 2010, s. 279.

Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü'nde bu kelimenin kilise ve manastır manasına geldiği fakat Evliyâ Çelebi'nin bu sözcüğü sürekli kilise anlamında kullandığı ifade edilmiştir.⁷⁷ Ancak Galata için deyr kelimesini manastır manasında kullanmış olabilir. Zira aşağıda ele alınacağı üzere Galata'da manastır özelliklerine sahip iki Hristiyan mabedinden bahsedilmektedir.

Evlîyâ Çelebi, ilk kiliseyi şu sözlerle anlatır: “Evvêlâ cümleden Fransa'nın Erganûn deyrî: Bir sed üzre kapusuna yedi kademe nerdübân ile urûc olunur.”⁷⁸ Bu kiliseyi anlatırken kullandığı *Fransa'nın* ifadesinden Saint Benoit kilisesinden bahsettiği anlaşılmaktadır. St. Benoit kilisesi, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Fransız elçilerinin kullanımı için tahsis edilmiş ve 1583'te buraya Cizvit rahipleri yerleştirilmişti.⁷⁹ Evliyâ Çelebi'nin yaşadığı ve eserini kaleme aldığı dönemde burada hâlâ Cizvit rahipleri bulunuyordu. 17. yüzyılda İstanbul ve Galata'yı ziyaret eden Antoine Galland, günlüklerinde Fransız elçisinin ve Fransız kolonisinin 1 Ocak 1673'te St. Benoit kilisesinde katıldığı bir ayinden ve Cizvitlerin burada sahip olduğu geniş imtiyazlardan bahsetmektedir.⁸⁰

Evlîyâ Çelebi, Fransa kilisesini anlatırken bu kiliseyi diğerlerinden ayırt etmeye yarayacak belirgin bir yapısal özelliğini paylaşır: “Bir sed üzre kapusuna yedi kademe nerdübân ile urûc olunur.” Bu ifadeden kilisenin yerden yüksekte bir set üzerinde bulunduğu ve kapısına yedi basamaklı bir merdiven ile çıktığı anlaşılmaktadır. İnciyan, *XVIII. Asırda İstanbul* isimli eserinde Saint Benoit kilisesinin “sokağın seviyesinden 28 taş basamak yüksek olduğundan” bahsetmektedir.⁸¹ İki yazarın basamak sayılarındaki farklılık hemen dikkati çekmektedir. Ancak yazarların basamak sayıları ile ilgili ifadeleri kilisenin farklı noktalarının yerden yüksekliğini yansıtıyor olabilir. Ayrıca yazarların kilisenin yüksekliğine dair verdikleri rakamlarda ne kadar hassas davrandıkları, tahmini mi yoksa kesine yakın bir ölçüm mü yaptıklarını söylemek zordur. Bilhassa Evliyâ Çelebi'nin seyahatnamede verdiği çeşitli sayıların çoğunlukla sembolik olduğu, kesinlik taşımadığı bilinmektedir. Bu nedenle Evliyâ Çelebi'nin yerden yüksek bir yapı olduğunu ifade ettiği Fransa kilisesinin İnciyan'ın tarifine uyduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Evlîyâ Çelebi, Galata'da “Venedik deyrî” olarak adlandırdığı diğer Frenk kilisesi ile ilgili şunları yazar: “Ve ana karîb Venedik deyrî: İhrâk olup yigirmi sene harâb yatup Kandiye sulhunda Köpürlüzâde Ahmed Paşa izniyle amâr olundu. Evce ser-çekmiş çâr-kûşe bir nâkûshânesi var.”⁸² Evliyâ Çelebi'nin bu kilisenin yanması ve ancak Kandiye barışından sonra açılması ile ilgili ifadelerinden, San Françesko Kilisesi'nden bahsettiği anlaşılmaktadır. San Françesko Kilisesi, bu dönemde 1639 ve 1660 yıllarında olmak üzere iki kez yangına maruz kaldı. 18 Mart 1639'da

77 Robert Dankoff, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*, çev. Semih Tezcan, Sanat Kitabevi, İstanbul 2004, s. 117.

78 Evliyâ Çelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 212.

79 M. A. Belin, *Histoire de la Latinité de Constantinople*, Alphonse Picard et Fils, Paris 1984, s. 236-238.

80 Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Anılar (1672-1673)*, II, çev. Nahid Sırrı Örik, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 1.

81 İnciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, s. 103.

82 Evliyâ Çelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 212.

çıkan ilk yangında kilise, çan kulesi de dâhil olmak üzere büyük ölçüde yandı.⁸³ Kilisenin içinde bulunduğu manastır tamamen yanmadı, fakat yangın söndürme faaliyetleri sırasında hasar gördü. Bu hasarın kısa sürede giderildiği ve manastır sınırları içindeki bazı şapellerin ibadet için kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁸⁴ San Françesko Kilisesi'nin yeniden inşası maddi zorluklar nedeni ile uzun sürdü ve eskisinden daha küçük olarak inşa edilen yeni kilisenin tamamlanması 1656 yılını buldu.⁸⁵ Ancak San Françesko Kilisesi bundan 4 yıl sonra 1660'ta tekrar yandı ve 1669 yılında Girit'in fethi ve Osmanlı Venedik savaşına son veren Kandiye barışı öncesinde ve sonrasında Venedik'in diplomatik girişimleri sonucunda yeniden inşa edilmesine izin verildi.⁸⁶ Evliyâ Çelebi'nin San Françesko Kilisesi'ni *Venedik deyri* olarak adlandırmasının sebebi bu diplomatik girişimler olmalıdır. San Françesko Kilisesi'nin Kandiye barışında yeniden yapılmasına izin verilmesi hususu *Seyahatnamenin* 8. kitabında daha detaylı olarak karşımıza çıkar. Evliyâ Çelebi, Kandiye kuşatmasından sonra yapılan sulh görüşmeleri sırasında Venedik heyetinin bu konudaki talebini şöyle aktarır: "Sizin İslâmbol Galatası içre bizim bir erganon kenîsemiz var idi. İhrâk olmağile hâlâ mu'attal durur. Anı evvelkiden a'lâ amâr edelim ve sizin zindânlarınızda olan bizim Venedikli hıristiyan esîrlerimiz bize cümle verin."⁸⁷ Ancak *Seyahatnamenin* bundan sonraki kısmında Osmanlı heyetinin kilisenin ihyasına yönelik talebe nasıl bir cevap verdiği yer almamaktadır. Müzakereler, esirlerin karşılıklı olarak serbest bırakılması, sınırdaki kalelerin durumu, ticaret serbestisi ve Osmanlı ülkesindeki Venedik diplomatik temsilcilerinin (balyos, konsolos vs.) eskiden olduğu gibi Osmanlı limanlarında ikamet edebilmesi gibi konular üzerinden devam eder.⁸⁸ Ersin Gülsoy, anlaşma maddelerini içeren *Târih-i Fazıl Ahmed Paşa, Cevâhirü't-Tevârih ve Silâhdar Tarihi* gibi kaynaklarda Venedik balyosunun Galata'da ve konsoloslarının da diğer limanlarda oturması hakkında maddeler bulunduğunu, ancak bu kaynaklarda anlaşma maddelerinin eksik olduğunu ve anlaşmanın tam metninde Galata'da ve diğer limanlardaki Venedik balyos ile konsolosları hakkında bir madde bulunmadığını ifade etmektedir.⁸⁹ Ayrıca anlaşma metni ve 1670 tarihinde Venedik'e verilen ahidname sureti incelendiğinde Galata'da yanan kilisenin yeniden yapılması ile ilgili bir maddeye rastlanmamaktadır.⁹⁰ Kilisenin yeniden inşasına ayrı bir fermanla izin verilmiş olmalıdır.

83 Belin, *Histoire de la Latinité de Constantinople*, s. 200; Gualberto Matteucci, *Un Glorioso Convento Francescano Sulle Rive del Bosforo: Il S. Francesco di Galata in Costantinopoli, c. 1230-1697*, Studi Francescani, Firenze 1967, s. 44-45, 152.

84 Matteucci, *Un Glorioso Convento Francescano Sulle Rive del Bosforo*, s. 154-156.

85 *Age.*, s. 177-179.

86 *Age.*, s. 235.

87 Evliyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 8. Kitap, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı ve Robert Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 206.

88 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 8. Kitap, s. 206.

89 Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, s. 163-164. Anlaşma metni için bk. *Age.*, s. 160-163.

90 Anlaşma metni ve 1670 tarihli Venedik ahidnamesi 16/4 numaralı Düvel-i Ecnebiye defterinde bulunmaktadır. Bk. Abdullah Zararsız, *16/4 Numaralı Düvel-i Ecnebiye Defteri "Venedik Ahidname Defteri" (Transkripsiyon-Değerlendirme)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2015, s. 72-75 (6 Eylül 1699 tarihli anlaşma metni); s. 75-83 (1670 tarihli Venedik ahidnamesi).

Evliyâ Çelebi'nin Galata'da bulunduğunu söylediği sinagogların sayısı ikidir. Ancak bu sinagogların adını vermediği gibi bunlar hakkında hiçbir açıklama yapmaz. Çok fazla ayrıntıya girmeden Yahudiler ile Hristiyanlar arasında bazı gerilimler olduğundan bahseder. Ancak Ermeni kilisesinde olduğu gibi Evliyâ Çelebi'nin Galata sinagogları hakkında verdiği sayı da gerçeği yansıtmamaktadır. Galata Yahudilerinin 1696 yangınında yanan sinagoglarını tamir edebilmek için Divan-ı Hümayun'a yaptıkları başvurudan Galata'da "feth-i hâkâniden berü" bir sinagogları olduğunu ve burada başka sinagoglarının olmadığını öğreniyoruz.⁹¹ Ancak bu sinagogun tamirine, San Françesko Kilisesi'nin yerine inşa edilen Gülnuş Emetullah Sultan Camii'ne (Yeni Cami) yakınlığı nedeni ile izin verilmemiştir.⁹²

Evliyâ Çelebi'nin kilise ve sinagoglara dair verdiği bilgilerin, seyahatnamenin diğer bölümlerine nazaran detaydan yoksun ve aynı zamanda belirsiz olduğu gözlerden kaçmamaktadır. Şehrin en büyük kiliselerini onları himaye eden devletlerin adları ile kaydeder. Bu durum kiliselerin adlarını unutmuş, kaydetmemiş olması ile izah edilebileceği gibi aynı zamanda Müslüman halkın zihnindeki kilise imgesini de yansıtır olabilir. 16 ve 17. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden bazı seyyahlar, Müslümanların kiliselere giderek ayinleri izlediklerini anlatır.⁹³ Müslümanlar, herhalde ziyaret ettikleri bu kiliselerde, ayinleri ve duvarlarındaki tasvirleri, merak ve şaşkınlık arası bir duyguyla seyretmiş olmalıdır. Evliyâ Çelebi de iki Frenk kilisesinin içinde ve dışında bulunan tasvirlerle dair hayretini şöyle aktarır: "Bu düyûrların dâhilinde ve hâricinde suver-i acıbe ve garîbe menkûş tasvîrler var kim gûyâ zî-rûhdur."⁹⁴ Muhtemelen Müslüman halk için kiliseleri, isimlerinden ziyade onları kullanan topluluklara göre sınıflandırmak ve anmak daha kolay ve akılda kalıcıydı. Bu nedenle Evliyâ, Galata'daki kiliseleri Venedik, Fransa, Rum, Ermeni ve Yahudi gibi isimlerle kaydetmişti.

Mahalleler ve Nüfus

Şehirlerin en temel birimi olan halkın yaşamını sürdürdüğü ve genellikle birbirini tanıyan insanların oturduğu mahallelere gelince;⁹⁵ Evliyâ Çelebi, Galata sur içinde 70 Rum, 18 Müslüman, 3 Frenk, 2 Ermeni ve 1 Yahudi mahallesi olduğunu yazmasına rağmen bunlardan hiçbirinin adını zikretmez.⁹⁶

91 BOA, MD, nr. 110, s. 300/1355.

92 BOA, MD, nr. 110, s. 410/1803.

93 "Bu vaazlara [Aziz Franciscus kilisesinde bir Benedikten rahibinin verdiği] İtalyanlar da Rumlar da gelir (çünkü Galata'da hemen herkes İtalyanca bilir, ya da hiç değilse onlar) hatta bazen Türkler bile gelirler. Türkler, rahibi biraz seyredirler ve dinlerler, sonra dışarı çıkarlar veya daha içeri doğru ilerleyip kilisenin içini gözden geçirirler, bazen de rahibin kürsüde yaptığı hareketlerle alay ederler." (Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1577-1578*, II, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 757). Frenk "Kilisenin, senede bir defa, Paskalyanın dokuzuncu haftasının perşembesine tesadüf eden büyük bir ziyaret günü vardır ve o gün kilisede pek çok insan toplanır. Kapatma kızlar da dahil, Müslüman ve Hristiyan kadın ve erkekler, kısmen ziyaret maksadıyla, kısmen de donanma temasına gelir gibi seyre gelirler." (Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, s. 12.)

94 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 212.

95 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, ed. Osman Okyar ve Halil İnalıcık, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1980, s. 104.

96 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 212.

16. yüzyılda Galata sur içinde 30 civarında mahalle bulunuyordu. Bunlardan Rum veya Frenk Mahallesi olarak isimlendirilebilecek olanların sayısı 10'u geçmez. Ayrıca Galata'da Ermeni Mahallesi adında müstakil bir mahalle vardı. Bu mahallelerin bir kısmı bölgedeki kiliselerin adlarını taşıyordu. Sicillerde geçen diğer mahalleler çoğunlukla çevredeki bir cami veya mescidin adıyla anılıyordu. Ancak Karaköy ve Lonca Mahallesi gibi bu tanımlamalara uymayan mahalleler de vardı. Sonuncular yerleşimin değil daha çok ticaretin ve diğer ekonomik faaliyetlerin ön plana çıktığı mahallelerdi. 16. yüzyıl şer'iyeye sicillerinde bir cami veya mescit ismiyle anılan mahallelerin sayısı Evliyâ Çelebi'nin aktardığı tabloyla örtüşmemektedir.⁹⁷

Evliyâ Çelebi, mahalle sayılarını verdiği bu bölümde ayrıca nüfus gruplarından da bahseder. Ancak nüfusu mahallelere göre değil, sur içi bölme duvarlarına göre anlatır. Bunlar için kullandığı terimler “başhisâr”, “ikinci hisâr” ve “iki kal'a”dır. Bu hisarların yerlerini tespit edebilmek için Arap Camii ve Tophane gibi verdiği referans noktalarını kullanarak bazı tahminlerde bulunulacaktır.

Evliyâ Çelebi ilk olarak Başhisâr'da “aslâ kefere” yaşamadığını yazmaktadır.⁹⁸ Başhisâr'ın tespiti herhangi bir referans noktası kullanmadığı için en zordur. Başhisâr ile Galata kulesinin sur içinde kalan güney kesimlerine işaret ediyor olmalıdır. Burada Bereketzade Mescidi ve çeşmesi, Okçu Musa ve Şehsuvar mescitleri bulunuyordu.

İkinci hisâr ile ilgili olarak ise “Arab câmi'ine gelince aslâ ve kat'â kefere ve gayrı yokdur ve ahâlî-i mahalle elinde Ebü'l-feth'den berü hatt-ı şerifleri vardır, kâfiri komazlar ve silâh ile nasârâ görseler ol ân âmân [ü] zamân vermeyüp katl ederler. Zîrâ ekseriyâ İspanya'dan Sultân Ahmed asrında gelen ciğer-hûn Mübtecel tâ'ifesi müselmânlarıdır” yazmaktadır.⁹⁹ Arap Camii'ne gelinceye kadar ifadesi bu hisarın tespiti için önemli bir referans noktasıdır. Burası kabaca Kasımpaşa tarafındaki sur duvarları, Okçu Musa caddesi ve Arap Camii üçgeni arasında kalan bölge olmalıdır. Bu bölgede, Emekyemez (Ekmekyemez), Yolcuzaade ve Alaca mescitleri bulunuyordu. Yine Yeşildirek (Evliyâ'da Mehmed Paşa) ve Buğuluca (Evliyâ'da Bokluca) hamamları da bu bölgedeydi. Gerek yukarıda, Başhisâr'da gerekse burada ikinci hisârda adlarını andığımız mescitler, Galata'nın aynı isimle anılan önemli Müslüman mahalleleriydi. Müslüman halk, fetihten itibaren hayırseverler tarafından yaptırılan bu mescitlerin etrafında toplanarak Müslüman mahallelerini oluşturmuştu.¹⁰⁰

Evliyâ Çelebi, Gayrimüslim ve Frenklerin (Latinlerin) oturduğu hisarları ise şu sözler ile anlatır: “Zîrâ bu iki kal'adan mâ'adâ tâ Tophâne'ye varınca iki kal'a içi mâl-â-mâl yedi kıral Frengi ve cümle nasârâ mâl-â-mâldır.”¹⁰¹ Bu tarif kabaca, Arap Camii'nden Tophane'ye kadar

97 16. yüzyıl Galata mahalleleri için bk. Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 130-131.

98 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 212.

99 *Age.*, s. 212.

100 Galata'da Müslüman mahallelerinin oluşumu için bk. Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 125-131; Fariba Zarinebaf, *Mediterranean Encounters: Trade and Pluralism in Early Modern Galata*, University of California Press, Oakland 2018, s. 52-55.

101 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 212.

olan bölgeyi kapsıyor olmalıdır. Bu bölgenin deniz kıyısında yer alan Arap Camii ile Karaköy arasındaki kısmı Cenevizlilerin ilk imtiyaz bölgesine denk geliyordu. Seyahatnamenin başka bir bölümünden bu bölgeye “ortahisâr”¹⁰² denildiğini öğreniyoruz. Bu bölgenin doğusunda, deniz kıyısından kuzeydeki sur duvarlarına kadar uzanan Karaköy-Tophane arasındaki kısmı ise Cenevizlilerin altıncı ve son periyotta inşa ettikleri sur duvarları içinde kalıyordu. Evliyâ'nın tarif ettiği bu “iki kal'a” ayrıca Galata'daki Rum ve Frenk kiliselerinin yoğun olarak bulunduğu bölgeydi. Yukarıda gördüğümüz Venedik ve Fransa kiliseleri yani San Françesko ve Saint Benoit bu bölge içinde bulunuyordu.

Burada Evliyâ'nın nüfus grupları ile yazdıklarından şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Galata Kulesi ile Karaköy arasındaki hattın doğusu, yoğun olarak Gayrimüslimlerin ve Frenklerin oturduğu bölgelerdi. Bunlar arasında en kalabalık nüfus Rumlara ondan sonra da Frenk, Ermeni ve Yahudilere aitti. Müslümanlar sur içinde Galata kulesinin güney ve güneybatısı ile Kasımpaşa tarafındaki surlara yakın mahallelerde oturuyorlardı. Arap Camii-Karaköy arası, şehrin doğusunda olduğu gibi çoğunlukla Gayrimüslimlerin ve Frenklerin oturduğu bölgelerdi. Konuyu Evliyâ Çelebi'nin yazdığı gibi hisarlar üzerinden özetlersek, Galata'daki dört hisardan ikisi yoğun olarak Gayrimüslimlerin (Frenkler dâhil) diğer ikisi de Müslümanların ikamet ettiği bölgelerdi.

Ancak Galata'nın nüfusu konusunda *Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi*'ni kullananlar onun yazdıklarından genellikle Rumların ve Frenklerin en kalabalık nüfusu oluşturduğu sonucuna varırlar.¹⁰³ Onun bu konuda yazdıkları, özellikle de Müslümanların oturduğu hisarlara dair yaptığı açıklamalar genellikle gözden kaçırılmıştır. Bunlara ek olarak Müslüman mahallelerinde asla bir Gayrimüslimin oturmasına müsaade edilmemesinin sebepleri ve Sultan Ahmed devrinden itibaren bölgeye gerçekleşen müdeccen göçünün Galata'nın etnik ve dinî yapısına etkisi Galata'nın nüfusunu konu edinen çalışmalarda sorgulanmamıştır. Evliyâ'nın bu konuda yazdıkları, 15. yüzyılın sonlarında başlayan Müslüman nüfus artışının 16 ve 17. yüzyılda da devam ettiğini göstermektedir.¹⁰⁴

17. yüzyılda Müslüman nüfus artışını gösteren sadece Evliyâ Çelebi'nin anlattıkları değildi. Yüzyılın sonlarında 1693'te Müslümanların Arap Camii çevresinde Gayrimüslimlerin ikametine izin verilmemesi konusunda mahkemeye yaptığı bir başvuru ve tarafların uzun bir süreye yayılan Galata ve İstanbul kadılıkları, Anadolu kazaskerliği ve Divan-ı Hümayun gibi üst düzey mahkemelerde açtıkları karşılıklı davalar, bu artışın belgesel kanıtlarını sunmaktadır. Davalar sonucunda bazen taraflardan biri bazen de diğeri haklı görülüyor ve bu doğrultuda kararlar çıkartılıyordu. Bu arada 1696 yangınında zarar gören San Françesko Kilisesi yerine

102 *Age.*, s. 213.

103 Robert Mantran, “Foreign Merchants and the Minorities in Istanbul during the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, I, ed. Benjamin Braude, Bernard Lewis, Holmes & Meier Publishers, New York 1982, s. 129.

104 Galata'da 15 ve 16. yüzyılda yaşanan Müslüman nüfus artışı için bk. Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 178, 182-187.

1698 tarihinde II. Mustafa, annesi Gülnuş Emetullah Sultan adına, genellikle Yeni Camii adıyla anılacak olan bir cami yaptırdı. 1713 tarihine gelindiğinde ise, Müslüman ahali Arap Camii ile Yeni Camii arasında sadece Müslümanların bina yapmalarına ve iskânına izin veren bir ferman elde etmeyi başardı.¹⁰⁵ Kısaca özetlediğimiz bu mücadele, Evliyâ Çelebi'nin "ortahisâr" olarak adlandırdığı Arap Camii ile San Françesko Kilisesi (Yeni Camii) arasında kalan ve genellikle Gayrimüslimlerin ve Frenklerin oturduğunu yazdığı bölgede 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde artık Müslümanların çoğunluğu oluşturduğunu göstermektedir. Bu mücadelenin temel sebebi de Müslümanların bölgede artan nüfusu ve Gayrimüslimleri çeşitli sebeplerle bölgede istememeleridir.

Diğer taraftan 1693-1713 yılları arasındaki bu mücadelenin ayrıntıları başka bir hususu da açıklığa kavuşturmaktadır. Evliyâ Çelebi, ikinci hisarda asla bir Gayrimüslimin yaşamadığından ve yaşamasına müsaade edilmediğinden, bunun için de Müslüman ahalinin ellerinde II. Mehmed zamanında elde ettikleri bir ferman bulunduğundan bahsetmekteydi. Bu fermanın hangi padişah döneminde alınmış olduğunun şimdilik bir önemi bulunmuyor. Ancak bu rivayet, 1693'te Ortahisâr'da (Arap Camii-Yeni Camii arası) yaşanan ve Müslümanların bölgede Gayrimüslimlerin iskânını engellemeye dönük mücadelesinin bir benzerinin ikinci hisarda daha önce yaşanmış olabileceğini düşündürmektedir.

Çarşılar ve Galata Esnafı

Evliyâ Çelebi seyahatnamede Galata'yı anlattığı bölümün sonunda, şehirdeki çarşı, pazar ve bedesten gibi ticari mekânlar ile burada faaliyet gösteren esnaf grupları hakkında bazı bilgiler verir. Ancak bu bilgiler, Galata'nın ticari önemine nazaran oldukça kısa, detaydan yoksun ve dağınık bir şekilde anlatılmıştır. Evliyâ, Galata'daki ticari mekânlardan (Evsâf-ı dekâkin-i şehri Galata) bahsettiği bölümde Haffafhane, Sükker (Şeker) Çarşısı, Yağpazarı ve Attarlarının müzeyyen çarşılar olduğundan bahsetmiş, ancak bu çarşıların konumu ile burada faaliyet gösteren esnaf hakkında herhangi bir bilgiye yer vermemiştir. Burada sadece Galata (Ebü'l-feth Gâzi) Bedesteni için detaylı bir anlatım yapmıştır. Evliyâ, Galata Bedesteni'nin kurşun örtülü, 12 kubbeli ve 4 demir kapılı, dükkân sahiplerinin ise çoğunlukla Rum ve Frenk olduğundan ve burada daha ziyade "kız dimisi" adı verilen bir kumaşın satıldığından bahsetmektedir. Ancak Galata Bedesteni ile ilgili verdiği bu bilgiler seyahatnameye sonradan eklenmiştir.¹⁰⁶

Evliyâ Çelebi'nin seyahatnamede bahsettiği bu çarşıların yerlerini çeşitli araştırmalardan, seyahatnamelerden ve şer'iyye sicillerinden faydalanarak tespit etmek mümkündür. Galata Bedesteni, bugün Fatih Çarşısı olarak bilinmektedir. Galata Sükker (Şeker) veya Sükkerîler

105 Galata'nın Müslüman ve Gayrimüslim halkının 1693-1713 tarihleri arasında verdiği bu hukuk mücadelesinin detayları için bk. Kenan Yıldız, "Bitmeyen Bir İskân Tartışması: Galata'da Yeni Valide ve Arap Camileri Etrafında Katolik-Müslüman Çekişmesi (1693-1713), *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 34, (2020), s. 102-109; San Françesko Kilisesi'nin Yeni Camii'ye tahvili hakkında bk. Muzaffer Özgüleş, *The Women Who Built the Ottoman World: Female Patronage and the Architectural Legacy of Gülnuş Sultan*, I. B. Tauris, London-New York 2017, s. 105-106.

106 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, I. Kitap, s. 212.

(Şekerciler) Çarşısı, Perşembe Pazarı Sokağı çevresindeki Lonca Çarşısı içinde,¹⁰⁷ Galata Yağpazarı ise Yağkapanı önünde ve surların dışında kalıyordu.¹⁰⁸ Ayrıca Galata gümrüğü de buradaydı.¹⁰⁹ Haffaflar Çarşısı, Karaköy'de surların iç kısmında yer alıyordu.¹¹⁰

Evliyâ Çelebi, bu çarşılardan başka, ticari mekânları (evsâf-ı dekâkin) anlattığı bölümün son kısmında Galata meyhanelerinden ve Balıkpazarı Çarşısı'ndan bahseder. Meyhaneler ve Balıkpazarı için verdiği bilgiler, diğer çarşılarla göre oldukça detaylıdır. Evliyâ, meyhanelerin, Galata'nın "ortahisâr"ında, deniz kıyısında bulunduğunu ve "kat-ender-kat" yani kat kat olduklarını yazar.¹¹¹ Bununla meyhanelerin çok katlı yapılar olduğunu vurgulamak istemiştir. Polonyalı Simeon, Evliyâ ile benzer şekilde Galata meyhanelerinin deniz kıyısında ve "üç dört-katlı yüksek meyhâneler" olduğunu kaydetmektedir.¹¹² Evliyâ'nın ve diğer seyyahların anlatımından meyhanelerin Balıkpazarı kapısı çevresinde ve özellikle de Karaköy'e doğru uzanan kıyı şeridinde yer aldığı anlaşılmaktadır.

Evliyâ Çelebi, Galata'nın yiyecek ve içeceklerini (me'kulât ve meşrûbât) anlattığı bölümün sonunda meyhanelerin isimleri ve burada satılan şarap türleri hakkında bilgi verir. Taş merdiven (nerdübân), Kefeli, Manyalı, Mihalaki, Kaşkaval, Sümbüllü, Kostanti ve Saranda seyahatnamede isimleri zikredilen meyhanelerdir. Bunlardan Taş merdiven, meyhanenin bulunduğu mahallin, diğerleri ise meyhanecilerin ismi olmalıdır.¹¹³ Taş merdiven civarında meyhanelerin toplanması seyahatnamenin yazıldığı tarihten çok daha önce 16. yüzyılda başlamıştı. 1576 yılında Galata Câmî-i-i Şerîf Mahallesi halkı, cami (Arap Camii) etrafında, taş merdiven (taş nerdübân) adıyla bilinen mevziye kadar "peydâ" olan meyhanelerin kapatılmasını istemişlerdi.¹¹⁴ Evliyâ Çelebi, Galata meyhanelerinde Ankona, Sarakuza, Mudanya, Edremid ve Bozcaada'nın halis şaraplarının satıldığından bahseder. Ancak bunların bir damlasını bile ağzına koymadığını, sadece Mübtecel şerbeti ismiyle bilinen Atina balı şerbetini içtiğini anlatır.¹¹⁵

107 GŞS, nr. 17, s. 166/4. Evliyâ Çelebi'nin bahsetmediği Lonca Çarşısı, 16 ve 17. yüzyıllarda Galata'nın en önemli ticari merkezlerinden biriydi. Cenevizliler zamanında *loggia* adıyla anılan bu bölgede, yönetim sarayı (Palazzo del Comune), meydan ve çeşitli dükkânlar (çarşılar) bulunuyordu. Loncanın omurgasını bugünkü Perşembe Pazarı Sokağı oluşturuyordu. Osmanlılar zamanında Lonca Çarşısı gelişerek yeni dükkânlara ev sahipliği yapmaya devam etti. Bu dükkânlar çoğunlukla bir vakfa aitti. Lonca Çarşısını çeşitli alanlarda faaliyet gösteren dükkânlar veya çarşılar topluluğu olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Lonca Çarşısı hakkında detaylı bilgi için bk. Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 91-98.

108 Evliyâ Çelebi, Yağkapanı (İbrahim Paşa) Camii'ni anlatırken caminin altında baştanbaşa zeytinyağı dükkânları olduğunu yazmaktadır. Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 211.

109 *Age.*, s. 212.

110 *Galata Mahkemesi 580 Numaralı Sicil (H. 1221-1222 / M. 1806-1808)*, haz. Yılmaz Karaca, Mümin Yıldıztaş, Kültür AŞ, İstanbul 2019, s. 267, hüküm no 383.

111 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 213.

112 Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, s. 12.

113 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 213.

114 BOA, MD, nr. 27, s. 302/725 (29 Zilkade 983/29 Şubat 1576). Taş merdiven denilen mevziyi, tam olarak tespit etmek şimdilik mümkün olmadı. Bunun bölgede yer alan ve Galata Kulesi'ne çıkan merdivenli yollardan biri olduğunu tahmin etmek güç değildir. Bu yolun Yüksek Kaldırım Caddesi olma ihtimali de bulunmaktadır.

115 "Bu hakîre bir katresi müyesser olmamışdır. Ammâ âlüfte ve âşüfteliğimiz takrîbiyle cümle esnâf ile ihtilât edüp ahvâllerine vâkıf-ı esrâr olmuşuz. Ammâ Mübtecel şerbeti nâm Atina balı şerbetin nüş etmişizdir." Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 213.

Seyahatnamede Galata'daki meyhaneler ile Balıkpazarı arasında kurulan ilişki dikkatlerden kaçmamaktadır. Evliyâ, meyhanelerde yiyip içenler için Balıkpazarı Çarşısı'nda çeşit çeşit balıkların, meyvelerin ve diğer yiyecek ve içeceklerin en iyilerinin bulunduğunu kaydeder.¹¹⁶ 17. yüzyılın ortalarında bölgeyi ziyaret eden Thévenot'a göre Galata Balıkpazarı, "iki kenarına balıkçıların sıralandığı bir sokaktır".¹¹⁷ Eremya Çelebi, Galata Balıkpazarı'nda yirmi tane balıkçı dükkânı olduğunu yazar.¹¹⁸ Surların dışında yer alan Balıkpazarı'nda sadece balıkçı dükkânları değil, aynı zamanda makara ve iplik gibi balıkçıların ihtiyaç duyduğu malzemeleri satan dükkânlar da bulunmaktaydı.¹¹⁹

Evliyâ Çelebi'nin seyahatnamenin Galata bölümünde bahsettiği ve yerlerini tespit edebildiğimiz çarşılar genellikle, Azapkapı-Karaköy arasındaki bölgede yer alıyordu. Bu çarşılardan sadece haffafhane, şehrin doğusunda (Karaköy-Tophane arasında) kalmaktaydı. Bununla birlikte Evliyâ Çelebi, Karaköy-Tophane arasındaki bazı iktisadi faaliyetlere seyahatnamenin farklı bölümlerinde dolaylı olarak değinmiştir. İstanbul esnafının IV. Murad zamanında yaptığı geçit töreni vesilesiyle Kurşunlu Mahzen'in buğday ambarı olarak kullanıldığını yazmıştır.¹²⁰ Seyahatnamenin iki farklı bölümünde (İstanbul madenlerini ve Kılıç üreten esnafı anlatırken) ise Galata Kireçkapısı önünde kılıç imalathanesinin (karhane) bulunduğu bahsetmiştir. Ancak bu imalathane, Evliyâ bu satırları yazdığı sırada mevcut değildi. Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan kılıç imalathanesi, zamanla harabe haline gelmiş, bunun üzerine Gümrük Emini Ali Ağa tarafından satın alınarak yerlerine "Yahûdî hâneler" yapılmıştı. Evliyâ bu hadiseyi, Kemankuş Kara Mustafa Paşa'nın ölüm yılı ile (1644) tarihlendirmektedir.¹²¹ 19. yüzyıl Bostancıbaşı defterlerinde, Eğrikapı İskelesi'nden Debbağhane İskelesi'ne kadar olan sahil kesiminde genellikle Yahudilere ait yalıların yer aldığı görülmektedir.¹²² Evliyâ Çelebi'nin verdiği bu bilgi, Yahudi nüfusunun bölgeye 1644'ten sonra yerleşmeye başladığını göstermesi açısından önemlidir.

Evliyâ Çelebi'nin, seyahatnamede dağınık bir şekilde anlattığı, Galata'daki çarşı, pazar ve han gibi iktisadi faaliyetlerin yürütüldüğü mekânlar bunlardan ibaret değildi. Azapkapı ve Karaköy arasında Câmî-i Kebîr (Arap Camii) civarında yer alan Arab Çarşısı, Perşembe Pazarı Sokağı civarındaki Lonca Çarşısı ve Bedesten'e oldukça yakın bir konumda bulunan Rüstem Paşa Hanı (Kervansaray) ile Kürkçü Kapı civarındaki Kürkçüler Çarşısı; Karaköy-Tophane arasında ise

116 *Age.*, s. 213.

117 Jean Thévenot, *Thévenot Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s. 59.

118 Kömürciyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, s. 35.

119 Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 91.

120 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 295. Kurşunlu Mahzen'in adı seyahatnamede birkaç defa ve genellikle Ömer bin Abdülaziz'in Galata'da inşa ettirdiği camilerden biri olarak geçer (s. 34, 210).

121 *Age.*, s. 31, 301. Evliyâ Çelebi, seyahatnamenin madenlerle ilgili bölümünde kılıç imalathanelerinin yerine "Yahûdî hâneler" yapıldığını ifade ederken, İstanbul esnafı ile ilgili bölümünde "bekâr bî-kârâne" yapıldığını ifade etmektedir.

122 Murat Bardakçı, *Üçüncü Selim Devrine Ait Bir Bostancıbaşı Defteri*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 2-3 (Tıpkıbasım ve transkripsiyon); Reşad Ekrem Koçu, "Bostancı Başı Defterleri", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, IV, (1958), s. 66-67.

Karaköy Çarşısı, Evliyâ Çelebi'nin zikretmediği Galata'daki önemli çarşılarıdır. Bunların yanı sıra Karaköy-Tophane arasında Selhane, Mumhane ve Debbağhane gibi daha ziyade üretim alanında faaliyet gösteren mekânlar da seyahatnamede kendine yer bulamamıştır.¹²³ Bunlardan başka, Galata sur içinde kalan ancak yerleri tam olarak tespit edilemeyen Simidciler ve Yayıncılar gibi çarşılarından da bahsedilmemiştir.¹²⁴

Evlîyâ Çelebi, Galata esnafı hakkında da bazı bilgiler vermektedir. Ancak bunlar çarşılar bahsinde olduğu gibi genellikle sadece esnafın isminin zikredilmesinden ibarettir. Galata halkının ahvalini ele aldığı fasılda (Tarz [u] tavr-ı ahvâlât-ı ahâlf-yi Galata) gemiciler (keşfîban), tüccarlar, çeşitli zanaatkârlar (ehl-i hıref-i gûnâ-gûn), kalafatçı marangozlar ve kaptanların isimlerini sayar; fakat bunların faaliyetleri, işlik ya da dükkânlarının konumları hakkında herhangi bir bilgi vermez.¹²⁵ Bununla birlikte özellikle gemicilik ile ilgili alanlarda faaliyet gösteren esnafın surların önünde Azap Kapı civarında toplandığı bilinmektedir.¹²⁶

Evlîyâ Çelebi, Galata'nın yiyecek ve içeceklerini (me'kulât ve meşrûbât) anlattığı bölümde ise ehl-i sanat pusula saatçilerini, billur cam ve kum saati (sâ'at-ı remil) satan kefere attarlarını zikreder.¹²⁷ Bu bölümde ayrıca has ve beyaz "mübtcecl" francala ekmeğinden, şekerler çarşısında üretilen misk ve amber kokulu rengârenk şekerlerden ve yine mübtceclerin münakkaş (nakışlı) varaklı (yapraklı) bahâr (baharat/baharatlı) helvasından ve bahârlı (baharatlı) simidinden övgü ile bahseder.¹²⁸ Bu bilgilerden Galata'da ekmeççi, simitçi ve helvacı esnafının en azından bir kısmının İspanya'dan gelen Müdeccenler olduğu anlaşılmaktadır.

Evlîyâ Çelebi, şehirdeki Gayrimüslimleri bazı meslek grupları ile eşleştirir. Ona göre Rumlar meyhaneci; Ermeniler pastırmacı ve hâcegân, Yahudiler ise muhabbet pazarında araçlardır (bâzâr-ı mahabbetde miyânciyândır).¹²⁹ Rumların Galata'da çok sayıda meyhane işlettiğini bir diğer 17. yüzyıl seyyahı Thévenot da yazmaktadır.¹³⁰ Evliyâ'nın Ermeniler için kullandığı hâcegân kelimesi ise tüccar anlamına gelmektedir ve seyahatnamede tüccarları ifade etmek için hâcegân ve hâcegiler/hâcegiyân kelimeleri birbirlerinin yerine sık sık kullanılmıştır. Yahudilerin aracı olarak çalıştığı, muhabbet pazarı (bâzâr-ı mahabbet) ise yine ticari malların alınıp satıldığı bir çeşit pazardır. Seyahatnamede, farklı şehirler için yapılan anlatımdan bu pazarların sabit ve yerleşik esnafın oturduğu çarşılarından (sûk) daha farklı bir yapıda olduğu anlaşılmaktadır.¹³¹

123 Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 80 (Mumhane), 81 (Debbağhane), 91-98 (Lonca Çarşısı), 99 (Rüstem Paşa Hanı), 101 (Selhane), 103-104 (Karaköy Çarşısı), 105-106 (Arap Çarşısı), 106 (Kürkçüler Çarşısı).

124 Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 107.

125 Evliyâ Çelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi*, 1. Kitap, s. 213.

126 Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 90-91.

127 Evliyâ Çelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi*, 1. Kitap, s. 213.

128 *Age.*, s. 213.

129 *Age.*, s. 213.

130 Thévenot, *Thévenot Seyahatnamesi*, s. 59

131 "Bursa'nın cümle a'yân-ı kibârî şiddet-i hârda bu kapalı çârsû-yı hüsnlerde oturup hüsn-ı cemâl bâzârı ederler ve bu mezkûr esvâklardan mâ'adâ niçe yüz yirde tertîb üzre binâ olunmuş bâzâr-ı muhabbetler vardır." Evliyâ Çelebi b. Dervîş Muhammed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 2. Kitap, haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı,

Muhabbet pazarları muhtemelen müzayede usulü ile alışverişin yapıldığı yerler,¹³² araçlar ise (miyânciyân) bu pazarlarda alıcılar ve satıcılar arasında arabuluculuk yapan dellallar olmalıdır.¹³³

Sonuç

Evliyâ Çelebi'nin, Galata şehri hakkında anlattıklarının farklı kaynaklarla karşılaştırılması ve seyahatnamede muğlak kalan noktaların açıklığa kavuşturulması, onun verdiği bilgilere ayrı bir değer katmaktadır. Şehrin adı, tarihi, surları ve kapıları hakkında yazdıkları Galata tasvirinin başlangıç bölümlerini oluşturur. Bu bölümde şehrin geçmişi hakkında okuyucuyu bilgilendirdikten sonra, dış görünüşü hakkında da genel bir resim çizmiş olur. Şehirdeki camiler, kiliseler, hamamlar, ticari mekânlar ile şehrin nüfusu ve halkı hakkında verdiği bilgiler Galata anlatımının omurgasını oluşturmaktadır. *Seyahatname*de bahsi geçen mimari eserlerin konumları incelendiğinde genellikle Azapkapı-Karaköy arasında kaldıkları görülmektedir. Evliyâ'nın kaydettiği camilerin üçü ve yerleri tespit edilebilen çarşıların neredeyse tamamı bu sınırlar içinde kalmaktadır. Hamamlar ise daha dar bir alanda toplanmıştır. *Seyahatname*de hakkında bilgi verilen beş hamamdan üçü Azapkapı ve Arap Camii arasında yer almaktadır. Diğer iki hamam ise Karaköy'de ve şehrin en doğusundaki Tophane Kapısı civarında bulunmaktadır. Bu durum Evliyâ'nın özellikle şehrin Azapkapı-Karaköy arasında kalan batı kesimine odaklandığını gösterir. Bunu Karaköy-Kurşunlu Mahzen arasındaki orta kesim takip eder. Şehrin Tophane tarafında kalan doğusu ise birkaç eser dışında seyahatnamenin Galata bölümünde kendine yer bulamamıştır. Bunun Evliyâ'nın bilinçli bir tercihi olmadığını, şehrin bilhassa batı kesiminin Osmanlı öncesi dönemden beri cazibe merkezi olduğunu, idari ve iktisadi faaliyetlerin yürütüldüğü binaların genellikle bu kısımda toplandığını ifade etmek gerekir.

Evliyâ Çelebi, şehirdeki mahallelerin adlarını zikretmeksizin Müslüman, Rum, Frenk, Ermeni ve Yahudi mahalleleri ile bunların nüfus sayısını vermiştir. Bu sayılar ihtiyatla kullanılmalıdır. Ayrıca mahalle ve nüfusa dair verdiği sayılar, şehirde Rumların ve Frenklerin en kalabalık grubu oluşturduğu şeklinde yorumlanmıştır. Ancak Galata'ya, özellikle 1609 tarihinden sonra gerçekleşen Müdeccen (Endülüs Müslümanları) göçünün şehir nüfusuna etkisi yeterince analiz edilmemiştir. *Seyahatname* dolaylı da olsa, bu göçün ve Galata şehri üzerindeki sosyal, kültürel ve demografik etkilerini yansıtan en önemli kaynaklardan biridir.

Evliyâ Çelebi, şehirdeki nüfus gruplarını mahallelere göre değil, sur içi bölme duvarlarına göre vermektedir. Galata, 14 ve 15. yüzyıllar arasında altı genişleme periyodu geçirerek fetihten

Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 18. (Metin içi vurgular çalışmanın yazarına aittir.)

132 “Şehr-i Tarabefzûn'da ... bir gün **bâzâr-ı muhabbetde** bir mücellâ kırmızı ve bir musaykal sarı sahtiyân satılır. **Ne hoş sahtiyân olur deyü elden ele girerken bir ârif-i billâh dervîşin eline girüp sahtiyâna nazar ederken...**” Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 2. Kitap, s. 54. (Metin içi vurgular çalışmanın yazarına aittir.)

133 Galata şer'iyeye sicillerinde zaman zaman tüccarlar arasında aracılık yapan Yahudi dellallara rastlanmaktadır. Bu davalardan birinde tüccar, sattığı malın parasını Yahudi dellaldan talep edince dellal, kendisini şu sözlerle savunmuştur: “iştirâ eden âhardır ben beynlerinde dellâl olub miyâncı idim.” *GŞS*, nr. 21, vr. 21b/2 (Evâsıt-ı Rebiülevvel 1007/12-21 Ekim 1598).

önceki halini almıştır. Ancak Evliyâ'ya göre şehir birbirine bitişik dört hisardan (kaleden) oluşmaktadır. Bu durum, sur içi duvarlardan bir kısmının yıkıldığına işaret eder. Evliyâ, ağırlıklı olarak Müslümanlarla meskûn olan şehrin kuzeybatı ve batı bölümlerini sırasıyla Başhisar ve İkinci Hisar adları ile anmakta; Müdeccenlerin, İkinci Hisar'da oturduğunu yazmaktadır. Gerçekten de Galata Kulesi'nin güney ve güneybatısı ile şehrin Kasımpaşa'ya bakan batısı, fetihten sonra ilk Müslüman mahallelerinin kurulduğu bölgelerdir. Bu mahalleler, hayırseverler tarafından inşa ettirilen mescitlerin etrafında Müslüman ahalinin iskânı ile teşekkül etmiştir. Evliyâ, şehrin güneyinde deniz kıyısında kalan, Bedesten, Yağkapanı, Rüstem Paşa Hanı ve Lonca Çarşısı gibi ticari mekânların bulunduğu bölgeyi ise Ortahisar olarak adlandırmaktadır. Bu bölgede çoğunlukla Frenklerin ve gayrimüslimlerin oturduğunu yazmıştır. Şehrin bu kısmı, Cenevizlilerin ilk imtiyaz bölgesine denk gelmekte ve başlıca Frenk kiliseleri bu bölgede bulunmaktadır. Ancak zaman içinde bu kiliselerin önemli bir kısmı kapanmış ve Frenk nüfusu da şehrin farklı bölgelerine, özellikle de Galata Kulesi'nin kuzeyinde yer alan mahallelere yerleşmiştir. Ayrıca bu hisar sınırları içinde kalan Arap Camii, Müslüman ahali için önemli bir çekim merkezi olmuş, bununla bağlantılı olarak mahalledeki Müslüman nüfusu 16. yüzyıldan itibaren artmaya başlamıştır.

Evliyâ Çelebi, Karaköy ve Tophane arasında kalan şehrin doğu kesimini yine gayrimüslimlerin (Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler) meskûn olduğu, şehrin başka bir hisarı olarak anlatmaktadır. Kurşunlu Mahzen ve hemen yanındaki Kemankeş Kara Mustafa Paşa Camii, Karaköy Camii, Saint Benoit Kilisesi ve Kapiçi Hamamı seyahatnamede çeşitli vesilelerle zikredilen ve şehrin bu kesiminde kalan yapılar arasındadır. Ancak bunlar, seyahatnamede Azapkapı-Karaköy arasında kaydedilen yapılara nazaran hem sayıca hem de seyahatnamedeki ağırlıkları açısından geride kalmaktadır. Farklı kaynaklardan şehrin bu kısmında ağırlıklı olarak üretim alanında faaliyet gösteren çarşılar bulunduğunu öğrenmekteyiz. Ayrıca Kurşunlu Mahzen, devlete ait çeşitli malzemelerin muhafaza edildiği önemli bir antrepo vazifesi görmekteydi. 17. yüzyılın sonlarında, Galata gümrüğünün bu bölgeye nakli ve Kurşunlu Mahzen ile Karaköy civarına vakıflar tarafından yeni dükkânların inşa edilmesi ile birlikte ticari hayat buraya kaymaya başladı. Ancak bu değişim ve dönüşüm seyahatnameden izlenememektedir. Bunun temel sebebi, seyahatnamenin bu gelişmelerden daha önce yazılmış olmasıdır. Seyahatnamenin ilk kitabı ve bu ciltte yazılanlar, çeşitli araştırmalarda genellikle 1630 yılı ile tarihlendirilir. Ancak ilk kitabın yazımı ve tamamlaması daha geç bir tarihte gerçekleşmiştir. *Seyahatnamenin* Galata bölümünde tarihleri tespit edilebilen olaylar 1635-1669 yılları (Bayram Paşa'nın Galata ve İstanbul surlarını tamir ettirerek beyaza boyatması=1635; Kemankeş Mustafa Paşa Camii'nden bahsedilmesi=inşa tarihi 1642; Kireçkapı'da Yahudhanelerin yapılması=1644; 1660 yangınında hasar gören San Francesco Kilisesi'nin Kandıye barışından sonra yeniden yapımına izin verilmesi=Kandıye Barışı 1669) arasında kalmaktadır. Bu durum, seyahatnamenin ilk cildinin yazımı için 1630 tarihini vermenin her zaman doğru olmayacağını gösterir. 1630, ancak Evliyâ Çelebi'nin büyük seyahatname tasarısının ve İstanbul cildinin başlangıç yılı olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, MD (Mühimme Defterleri), nr. 27, 110.

GŞS (Galata Şer'iyeye Sicilleri), nr. 6, 17, 21, 77.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

VGMA, nr. 575.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Abdülkadir Efendi, *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*, II, haz. Ziya Yılmaz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Akkaya, Mustafa, "Evliyâ Çelebinin Seyahatnamesi'nde 'Üsküdar'", *Kesit Akademi Dergisi*, 11, (2017), s. 321-338.

Arseven, Celâl Esad, *Eski Galata ve Binâları*, haz. Dilek Yelkenci, Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 1989.

Avcı, Casim, "Military Expeditions Launched by Muslim Arabs to the Byzantine Capital of Constantinople", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, II/2, (2015), s. 7-24.

Aynur, Hatice, "İstanbul Çesmelerine Kaynak Olarak Evliyâ Çelebi Seyâhatnâme'si", *Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Hâturasına: Osmanlı Mimarlık Kültürü*, haz. Hatice Aynur, A. Hilal Uğurlu, Kubbealtı, İstanbul 2016, s. 177-230.

Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, haz. Ahmed Nezih Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2001.

Ayverdi, İlhan, *Asırlar Boyu Târihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı, İstanbul 2010.

Bacque-Grammont, Jean-Louis, "Evliyâ Çelebi'nin Seyahatname'sinde İstanbul İstiridyeleri ve İstiridyecileri", *Osmanlı'nın İzinde Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, I, haz. Feridun Emecen, İshak Keskin, Ali Ahmetbeyoğlu, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 241-248.

Bacque-Grammont, Jean-Louis, "Textes et images commentés, I. La description de Tophane par Evliyâ Çelebi", *Anatolia Moderna*, 8, (1999). s. 3-42.

Bardakçı, Murat, *Üçüncü Selim Devrine Ait Bir Bostancıbaşı Defteri*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2013.

Batur, Afife, "Karaköy Mescidi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, (1994), s. 456-458.

Behar, Cem, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008): Osmanlı İstanbulu'nda Kasap İlyas Mahallesi*, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.

Belin, M. A., *Histoire de la Latinité de Constantinople*, Alphonse Picard et Fils, Paris 1984.

Bulunur, Kerim İlker, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014.

Canard, Marius, "Tarih ve Efsâneye Göre Arapların İstanbul Seferleri", çev. İsmail Hâmi Danişmend, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 2, (1956), s. 213-259.

Chakib, Benafri, *Endülüs'te Son Müslüman Kalıntısı Morisko'ların Cezayir'e Göçü ve Osmanlı Yardımı (1492-1614)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989.

Clavijo, [Ruy González de], *Embassy to Tamerlane 1403-1406*, çev. Guy Le Strange, George Routledge and Sons Ltd., London 1928.

Çetinkaya, Halûk, "Arap Camii in Istanbul: Its Architecture and Frescoes", *Anatolia Antiqua*, 18, (2010), s. 169-188.

- Çınaryılmaz, Naz Ecem, *Galata Kurşunlu Han (Rüstem Paşa Hanı)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2019.
- Dağlı, Yücel, “Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi’ndeki İstanbul Esnaf Alayı”, *Çağının Sıradışı Yazarı Evlîyâ Çelebi*, ed. Nuran Tezcan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 91-108.
- Dağlı, Yücel, Seyit Ali Kahraman, “Beyoğlulu Seyyah Evlîyâ Çelebi’nin Eserinde Galata”, *Geçmişten Günümüze Beyoğlu*, II, TAÇ Yayınları, İstanbul 2004, s. 721-744.
- Dankoff, Robert, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*, çev. Semih Tezcan, Sanat Kitabevi, İstanbul 2004.
- Dankoff, Robert, *Seyyah-ı Âlem Evlîyâ Çelebi’nin Dünyaya Bakışı*, çev. Müfit Günay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- Demircanlı, Yüksel Yoldaş, *İstanbul Mimarisi İçin Kaynak Olarak Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1989.
- Dişören, N. Esra, “Kemankeş Mustafa Paşa Camii”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, (1994), s. 522.
- Dişören, N. Esra, “Makbul İbrahim Paşa Camii”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V, (1994), s. 277.
- Ergenç, Özer, “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, ed. Osman Okyar ve Halil İnalçık, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1980, s. 103-109.
- Evlîyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 1. Kitap, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- Evlîyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 2. Kitap, haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- Evlîyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 8. Kitap, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı ve Robert Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- Eyice, Semavi, “Arap Camii”, *DİA*, III, (1991), s. 326-327.
- Eyice, Semavi, “Arap Camii”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, I, (1994), s. 294-295.
- Eyice, Semavi, “Galata’da Türk Eserleri”, *DİA*, XIII, (1996), s. 307-313.
- Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refta) 3 Numaralı Sicil (H. 993 – 995 / M. 1585 – 1587)*, haz. Baki Çakır, Ayşe Seyyide Adıgüzel, Zeynep Trabzonlu, Hilal Kazan, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2011.
- Freely, John, *Evlîyâ Çelebi’nin İstanbulu*, çev. Müfit Günay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- Galata Mahkemesi 580 Numaralı Sicil (H. 1221-1222 / M. 1806-1808)*, haz. Yılmaz Karaca, Mümin Yıldıztaş, Kültür AŞ, İstanbul 2019.
- Galland, Antoine, *İstanbul’a Ait Günlük Anılar (1672-1673)*, II, çev. Nahid Sırrı Örik, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Gedikli, Fethi, *Osmanlı Şirket Kültürü*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Gerlach, Stephan, *Türkiye Günlüğü 1577-1578*, II, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.
- Gülsoy, Ersin, *Girit’in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.
- Gyllius, Petrus, *İstanbul’un Tarihi Eserleri*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Eren Yayınları, İstanbul 1997.

- Haskan, M. Nermi, *İstanbul Hamamları*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul 1995.
- Hasluck, F. W., “The Mosques of the Arabs in Constantinople”, *The Annual of the British School at Athens*, 22, (1916/1917-1917/1918), s. 157-174.
- İnciyan, P. Ğ., *XVIII. Asırda İstanbul*, Tercüme ve Notlar: Hrand D. Andreasyan, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1976.
- İvecan, Raif, “Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâme Adlı Eserinde İstanbul'da Yeme İçme Kültürü”, *Yücel Dağlı Anısına*, haz. Evangelia Balta, Yorgos Dedes, Emid Nedret İşli, M. Sabri Koz, Turkuaz Yayınları, İstanbul 2011, s. 284-303.
- Koçu, Reşad Ekrem, “Bostancı Başı Defterleri”, *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, IV, (1958), s. 39-90.
- Kolağası Mehmed Râif, *Mir'ât-ı İstanbul*, 1. Cilt, 2. Kitap, yay. haz. Doğan Yavaş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.
- Kömürçiyen, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, Tercüme ve Tahşiye: Hrand D. Andreasyan, Eren Yayınları, İstanbul 1988.
- Krstić, Tijana, “Moriscos in Ottoman Galata, 1609-1620s”, *The Expulsion of the Moriscos from Spain: A Mediterranean Diaspora*, ed. Mercedes García-Arenal, Gerard Wiegers, Leiden, Brill, Boston 2014, s. 269-285.
- Mantran, Robert, “Foreign Merchants and the Minorities in Istanbul during the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, I, ed. Benjamin Braude, Bernard Lewis, Holmes & Meier Publishers, New York 1982, s. 127-137.
- Matteucci, Gualberto, *Un Glorioso Convento Francescano Sulle Rive del Bosforo: Il S. Francesco di Galata in Costantinopoli, c. 1230-1697*, Studi Francescani, Firenze 1967.
- Müller-Wiener, Wolfgang, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, çev. Ülker Sayın, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- Öz, Tahsin, *İstanbul Camileri*, II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- Özay, Yeliz, “Evliyâ Çelebi Seyahatname'sinde İstanbul'un Tılsımlarının Hikâye Edilişi”, *Millî Folklor*, 81, (2009), s. 54-63.
- Özcan, Abdülkadir, “Merzifonlu Kara Mustafa Paşa”, *DİA*, XXIX, (2004), s. 246-249.
- Özdemir, Mehmet, “Endülüs Müslümanlarına Osmanlı Yardımı”, *Türkler*, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 393-408.
- Özdemir, Nebi, “Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin Sözlü Kültür Boyutu ve Kent Kültürü Araştırmaları”, *Evliyâ Çelebinin Sözlü Kaynakları*, ed. Öcal Oğuz ve Yeliz Özay, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, Ankara 2012, s. 131-148.
- Özgen, Sinan, “Yeşildirek Hamamı”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII, (1994), s. 509-510.
- Özgüleş, Muzaffer, *The Women Who Built the Ottoman World: Female Patronage and the Architectural Legacy of Gülnuş Sultan*, I. B. Tauris, London-New York 2017.
- Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1964.
- Sarıçam, İbrahim, “Arapların İstanbul Kuşatmaları”, *550. Yılında Fetih ve İstanbul*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 51-62.
- Schneider, A. M. ve M. Is. Nomidis, *Galata Topographisch-Archaologischer Plan*, İstanbul 1944.
- Seropyan, Vağarşag, “Kirkor Lusavoriç (Surp) Kilisesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V, (1994), s. 106-108.

- Şeyban, Lütfi, *Mudejares & Seferades: Endüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlıya Göçleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2010.
- Tezcan, Nuran, “Evliyâ Çelebi Ne Zaman Doğdu, Ne Zaman Öldü?”, *Doğumunun 400. Yılında Evliyâ Çelebi*, ed. Nuran Tezcan, Semih Tezcan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2011, s. 26-29.
- Thévenot, Jean, *Thévenot Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.
- Yaşar, Ahmet, “1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları”, *Vakıflar Dergisi*, 53, (2010), s. 67-99.
- Yıldız, Kenan, “Bitmeyen Bir İskân Tartışması: Galata’da Yeni Valide ve Arap Camileri Etrafında Katolik–Müslüman Çekişmesi (1693-1713)”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 34, (2020), s. 93-117.
- Zararsız, Abdullah, *16/4 Numaralı Düvel-i Ecnebiye Defteri “Venedik Ahidname Defteri” (Transkripsiyon-Değerlendirme)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2015.
- Zarinebaf, Fariba, *Mediterranean Encounters: Trade and Pluralism in Early Modern Galata*, University of California Press, Oakland 2018.

GALATA IN *EVLIYÂ ÇELEBİ'S SEYAHATNAME*

Kerim İlker BULUNUR*

The city of Galata underwent substantial development after the Genoese established a trade colony there in the late 13th century. Utilizing the privileges granted by Byzantine emperors, the Genoese fortified the areas they settled by constructing walls at various times. The crowning achievement of their fortification efforts was the Galata Tower, built at the city's northernmost point. By completing this tower, the Genoese solidified the defensive structure of the city's walls before 1453.

Following the conquest of Istanbul, the districts of Galata, Üsküdar, and Eyüp were organized as administrative centers. In each of these districts, a qadi (judge) and a subashi (administrative officer) were appointed to oversee governance. By the 16th and 17th centuries, the administrative boundaries of the Galata District extended from Kasımpaşa and included all settlements on the Rumelian side of the Bosphorus. Additionally, the Kapıdağ Peninsula and Marmara Island in Southern Marmara were incorporated within the jurisdiction of the Galata District. The city of Galata, just as in the Genoese period, continued to maintain its commercial significance after the conquest. Foreign envoys, merchants, and seafarers resided either in Galata or in surrounding towns considered its suburbs, such as Kasımpaşa, Tophane, and Beşiktaş.

The population of Galata began to diversify after the conquest, particularly due to settlement activities initiated by Mehmed II in Istanbul. Over time, the Muslim population in Galata gradually increased. By the late 15th century, Muslim neighborhoods began forming, and their number expanded significantly during the 16th century. These neighborhoods typically developed around small mosques (masjids), which served as focal points for communal life. While detailed population censuses are not available for this period, existing records suggest that the Muslim population in Galata was not smaller than its non-Muslim counterpart.

The Travel Book of Evliyâ Çelebi (Seyahatname) is an important source that allows for the observation of the urban development of Galata in the 17th century. Evliyâ Çelebi describes the boundaries of the Galata District to include all settlements from Sütlüce to Boğazhisarı. However, this article examines not the entirety of the Galata District but rather the Galata

* Assoc. Prof. Dr., Sakarya University Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Sakarya / Türkiye, kbulunur@sakarya.edu.tr; ORCID ID: 0000-0002-9533-7532

section located between Kasımpaşa and Tophane. Evliyâ Çelebi refers to this area as either the “Galata Fortress” or the “city of Galata.”

Evliyâ Çelebi provides rich descriptions of Galata's historical background, including the origins of its name, the city walls, moat, and architectural structures. While the information he provides regarding Galata's history, its walls, and the city's name is highly valuable, it is also apparent that he sometimes draws upon oral culture and legends. This aspect further enhances the value of the Seyahatname as a source rooted in oral culture and enriches the significance of the information it conveys.

The Seyahatname offers descriptions of various architectural landmarks, including mosques, churches, synagogues, and bathhouses. However, these accounts are neither comprehensive nor exhaustive. Evliyâ focuses on specific structures that captured his interest, often emphasizing their distinctive features. For example, Evliyâ mentions several mosques built by grand viziers, typically situated near the coastline. When discussing churches, he refers to two prominent Latin churches with monastic characteristics but does not provide their names. Nevertheless, the details he provides allow for their identification through historical cross-references.

In the Seyahatname, Evliyâ Çelebi mentions the demographic groups within the city and provides information that can help to infer the regions they inhabited. Based on this information, it is possible to deduce that in Galata, Muslims primarily resided in the area within the walls on the side facing Kasımpaşa, Franks occupied the coastal strip between the Arab Mosque and Karaköy, and Greeks, Armenians, and Jews settled further eastward toward Tophane. These settlement patterns correspond with the locations of mosques, churches, and synagogues, reflecting the tendency of communities to establish neighborhoods around places of worship. This spatial organization underscores the close relationship between religious institutions and the formation of urban communities in Galata.

This study conducts an in-depth examination of the section of Evliyâ Çelebi's Seyahatname dedicated to Galata. It critically analyzes not only the content provided by Evliyâ but also what he omits, thereby offering insights into his perspective as an author. By employing a range of primary and secondary sources, the study contextualizes Evliyâ's depiction of Galata within the broader historical and sociocultural framework of the period. This approach highlights the Seyahatname as a multifaceted source that captures both the tangible and intangible aspects of Galata, from its architectural features to its diverse population dynamics. Through this lens, Evliyâ Çelebi's narrative serves as a valuable resource for understanding the historical evolution of Galata during the 17th century.